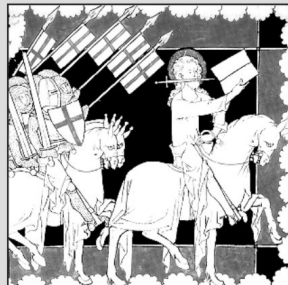
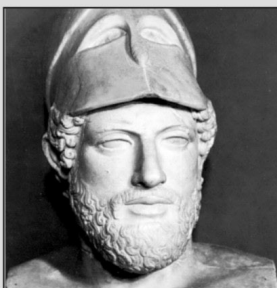
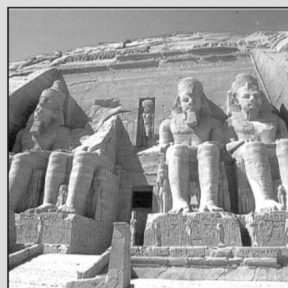

KLIÓ 2024/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Démonok kísértette világ
Napóleon és a pápák
Az irodalom és Nagy
Katalin kormányzása

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, elnök,
Györkös Attila habil akadémiai docens, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, intézetvezető. DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia
és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete támogatásával.

A washingtoni Library of Congress felvette gyűjtőkörébe a folyóiratot.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

(1992/1-től a 2021/3. számig)

e-mail címek: fodormne88@gmail.com

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

Iff. Barta János – az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet

Egész Tamás – PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, igazgatóhelyettes, Soproni Széchenyi István Gimnázium

Fodor Mihályné – ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Madarász Imre – CSc. habil. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán – PhD, egyetemi docens, EKE

Poór Péter – PhD-hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

Reszler Gábor – PhD, ny. főiskolai tanár, NYE

Sashalmi Endre – az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és Korajkori Tanszék

Tóth Marcell – PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, levéltáros, MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYE: Nyíregyházi Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola, PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2024/3.

TARTALOM

Koraújkor-Újkor

- Vera Proskurina: Az irodalom szerepe Nagy Katalin
kormányzási technikáiban (*Sashalmi Endre*) 3
- Béla P. Szabó: Európai hatások a Kárpát-medence jogi
kultúrájában (*ifj. Barta János*) 11
- Luca Crippa: Napóleon és a pápák (*Madarász Imre*) 21

Modern kor

- Peter C. Appelbaum: Amerikai szemmel Ferenc József
zsidó katonáiról (*Tóth Marcell*) 26
- Sepp Gmasz: Burgenland születése alulnézetből
(*Egész Tamás*) 42
- Ivan Gibbons: Hogyan és miért osztották fel Írországot?
(*Reszler Gábor*) 49
- Graham B. Cox: A háborús bűnösök felelősségre vonása
és az amerikai bürokrácia sötét folyosói (*Peterecz Zoltán*) 57
- Monica Black: Démonok kísértette világ (*Fodor Mihályné*) 65
- Francisco Xavier Redondo Abal: A spanyol liberter
mozgalom a francóista rendőrség szemszögéből
(*Poór Péter*) 95

KORAÚJKOR–ÚJKOR

Az irodalom szerepe Nagy Katalin kormányzási technikáiban

Vera Proskurina, aki az orosz nyelv professzora az USA-beli Emory Universityn, már korábban is több kötetet szentelt annak a témának, hogy milyen volt az irodalom és a politika viszonya Nagy Katalin (1762–1796) Oroszországában. Jelen könyvben azonban arra koncentrálok, hogy magának a császárnőnek az írásai – legfőképpen irodalmi művei és részben levelezése, azok témaválasztása és tartalma – milyen viszonyban voltak a korabeli Oroszország konkrét bel-és külpolitikai történéseivel, illetve Oroszország, valamint Katalin kormányzásának európai megítélésével. Ezekről a területekről hozok néhány releváns példát az ismertetésben, részben olyan témákat érintve, melyekkel magam is foglalkoztam korábban, illetve frissen megjelent könyvemben.¹

Proskurina könyvének újdonsága (amely 2024-ben elnyerte a rangos Marc Raeff Book Prize-t) abban áll, hogy a szerző olyan elemeket tár elénk, amelyek megmutatják, hogy Katalin miként használta az irodalom különböző műfajaiba sorolható írásait, mint a kormányzás eszközt, a korabeli művelt európai, valamint az orosz közvéleménnyel folytatott diskurzusában egy-egy konkrét dolog kapcsán. Így például az Oroszországot negatív színben, barbár országnak beállító művekre való

---

¹ Sashalmi Endre: A „rossz uralkodó” az orosz eszmetörténetben (1700–1825). Európai kontextusban, különös tekintettel a zsarnokság problematikájára. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2024.

reagálás terén, vagy éppen az udvari reformkörökben titokban megfogalmazott politikai nézetekre történt reflexió során, né tán a szabadkőművesek elleni fellépés kapcsán, végül, de nem utolsó sorban az orosz birodalmi expanzió vonatkozásában.

Katalin irodalmi írásai mennyiségi tekintetben is olyan nagyságrendet képviselnek, amely tiszteletet parancsoló: 12 kötetet tesznek ki művei, a tematikai sokszínűség érzékeltetésére pedig, a teljesség igénye nélkül említsük meg, hogy a császárnő drámákat, operát, publicisztikákat írt. Proskurina egyenesen így fogalmaz: „Az uralkodók közt a császárnő irodalmi munkásságához hasonlót nem lehet találni a történelemben.” A cél tekintetében pedig ezt írja: Katalin irodalmi művei mindig az „ő politikájának és ideológiájának kifejezői voltak”, amelyeket gondosan publikáltak, illetve grandiózus keretek közt állítottak színpadra. Mindehhez hozzá kell még tenni kiterjedt levelezését, melyet szintén nem lehet csak mint levélírást szemlélni, hiszen ez irodalmi értékkel is bír, minthogy a francia felvilágosodás nagyjaival, mint például Diderot-val, Voltaire-rel cserélt eszmét.² Ennél fontosabb azonban – tegyük hozzá a magunk részéről –, hogy a levelekben is megjelennek a korabeli kormányzati elvek. Ennek eklatáns példája, hogy amikor gyakorlati kormányzati tapasztalatszerzés céljából 1767-ben Katalin meglátogatta Kazanyt, akkor ennek során szerzett benyomásait megosztotta Voltaire-rel is. Egyik levelében így írt erről: „Itt én Ázsiában vagyok... Ebben a városban húsz különböző nép van, akik nem hasonlítanak egymásra. De nekünk valami olyan ruhát kell adni rájuk, amelyik mindegyiküknek

---

² Amikor Katalin visszatérően azt írja leveleiben, hogy „A magam örömeire írok”, akkor ezt a kijelentését a levelezőpartnereinek való megfelelés kontextusában kell értelmezni, szögezi le Proskurina: „A császárnő gyorsan elsajátította európai levelezőpartnereinek fő tézisét, akik nem kinyilatkoztatott doktrínák és filozófiai eszmék összességeként értelmezték a felvilágosodást, hanem úgy, hogy ennek lényege maga az intellektuális tevékenységi forma.”

megfelel. Létezhet megannyi általános elv, de mit kezdünk a részletekkel... Ez majdnem egy külön világ, amelyet meg kell alkotni, egységesíteni kell és meg kell őrizni.” Ami pedig e levélrészletben megjelenik, az nem más, mint a korban uralkodó ún. „jól szabályozott/berendezett állam” eszméje, amely államot a civilizáltság fokmérőjének tartották. A Voltaire-rel való levelezés kapcsán említsünk meg mindjárt egy, a szerző által is részletesen tárgyalt és külpolitikai szempontból igen érdekes elemet. Ismert tény, hogy az ún. görög terv (1782) gyökere is Katalin és Voltaire levelezésére megy vissza végső soron. (A tervet és ennek Katalin irodalmi munkásságához való kapcsolódását lásd később!)

Kronologikus sorrendben haladva a „toll révén történő kormányzás” esettanulmányaival, kezdjük a sort az Oroszország külföldi imázsát érintő problematikával. 1768-ban megjelent egy francia mű, „Utazás Szibériában a francia király parancsára” címmel, melynek szerzője 1761–62-ben valóban járt egy tizenöt hónapos út során Oroszországban, de Szibériában csak hét hónapot töltött, míg a többit időt Szentpétervárott. A szerző úticélja eredetileg tudományos volt, ugyanis azt igyekezett megfigyelni, ahogy a Vénusz elhaladt a Nap előtt. A későbbi mű azonban leginkább arról szólt, hogy mennyire elmaradott Oroszország: Szibériát és lakosságát pedig úgy mutatta be, hogy ezek általában véve jellemzik Oroszországot. „Más szavakkal: Szibéria – Oroszország, és vice versa” – így foglalja össze Proskurina a mű üzenetét. Katalin olyan fontosnak tartotta, hogy megfelelő válaszkészüljön erre a hatalmi-politikai indíttatásból kiadott műre, hogy ő maga írt rá franciául egy anonim cáfolatot: már csak azon oknál fogva is, mert 1767-ben Utasítás című művében, leszögezte, hogy „Oroszország európai hatalom.”

A belpolitikai eseményekre való reagálás témájában a szerzőtől először azt a momentumot emelem ki, amelyben legin-

kább jártasnak érzem magam. Ez nem más, mint az a politikai írás, amely az „Értekezés a megváltoztathatatlan állami törvényekről” címen ismert a történeti szakirodalomban – minthogy ezen a címen adták ki – és amely 1783/1784 táján keletkezett, de nem jelenhetett meg Katalin idején.³ Korabeli megnevezése „Nyikita Panyin (politikai) testamentuma” volt, melynek végső megszövegezése a drámaíró Denisz Fonvizin nevéhez fűződik, aki Nyikita Panyin belső köréhez tartozott: ez az oka, hogy Fonvizin írásaként ismeri az utókor. Az ún. „Panyin-párt” (vagy pontosabban Panyin kör) meg akarta reformálni Oroszország politikai berendezkedését, és a nevezett írás ennek a csoportnak az uralkodásra vonatkozó alapelveit foglalta össze. A rövid, csak kéziratban terjedő, nem kevés pátozzsal átítított mű lényege abban állt, hogy a felvilágosult uralkodónak fundamentális, azaz megváltoztathatatlan törvényeket kell bevezetnie Oroszországban – ezeknek a szabadságot és tulajdont kellett volna biztosítaniuk, valamint lefektetni a kormányzati működés alapelveit –, hogy stabillá tegye mind saját, mind alattvalói pozícióját, a kegyencektől pedig távol kell tartania magát. Az írás bevezetésként szolgált ahhoz a reformtervezet-höz, amely a konkrét fundamentális törvényeket tartalmazta. A „végrendeletben” kifejtett elvek gyakorlatba történő átültetését a későbbi uralkodótól, a trónörökös Páltól várták az említett reformkör tagjai.

A kéziratban terjedő írás egy példánya eljutott Katalinhoz is, aki így reagált az abban foglaltakra: „Szegény fejem! Most még Fonvizin Úr is meg akar tanítani engem arra, hogyan kormányozzak.” Fonvizin az írás miatt kegyvesztetté vált, műveit haláláig már nem adták ki – mindeddig azt gondolták, hogy ennyi, azaz a megtorlás volt a császárnő reakciója a kiszivárgott tervezetre. Proskurina azonban kimutatta, hogy Katalin irodal-

³ Az írás fordítását és elemzését részletesen lásd a már említett könyvemben: Sas-halmi (2024) 197-222.o.

mi formában is reagált a történetekre: egyfelől egyik komédiájában, másfelől pedig anonim módon, egy általa támogatott folyóiratban (ebben Fonvizin is publikált) a „Testamentum” című írással, amely egyben Katalin utolsó írása volt a folyóiratban. Nemcsak a címadás volt sokatmondó (így utalva az említett politikai végrendeletre), hanem a mű egyik sora is, amely Fonvizinnek szólt: „Ne másolj szónoklatokat és ne szerkessz ilyeneket saját elhatározásból!” Azaz Katalin a nyilvánosság irodalmi fórumait is felhasználta, hogy a szűkebb, művelt rétegek számára kódolt formában is kifejtse véleményét az uralkodással kapcsolatban. Ez volt az „irodalmi toll”, míg Fonvizin elhallgattatása (Proskurina után szabadon), a „hatalom tolla”.

Ugyancsak igen érdekes, és a könyv leghosszabb fejezetét képezi az oroszországi szabadkőművességgel szemben folytatott szellemi küzdelem, melynek Katalin (egyéb írások mellett) három drámát is szentelt az 1780-as évek közepén. A szabadkőművességgel szembeni ellenérzését, annak tanain túl, nagyon gyakorlatias megfontolások táplálták a szerző szerint. Nem éreztelen azzal kezdeni, hogy magáról a trónörökösről, Pálról is kiderült, hogy tagja lett a mozgalomnak. Ezen túlmenően azonban egyrészt a szabadkőművesség külföldi (főként svéd) kapcsolatai, másrészt egy olyan civil társadalom formálódása volt aggasztó Katalin számára, amely a nyíltan vagy burkoltan szabadkőművesek által fenntartott írott médiumok, illetve iskolák révén kezdett kibontakozni. Ez a formálódó „horizontális” társadalmi szövet pedig veszélyt jelentett a „monarchikus hatalom vertikális kontrollja” számára, írja szerző. A Szentpétervárott és Moszkvában bemutatott, a szabadkőművességet kigúnyoló darabok látogatása már önmagában nem pusztán kulturális, hanem még inkább politikai aktus volt a közönség részéről: a lojalitás kifejezése. Bár a drámák szerzője anonim volt, mindenki tudta, aki számított a politikában, hogy a császárnő személye

áll a drámák mögött. Jól jellemzi Katalin politikáját, hogy az első ilyen témájú darabjának frissen kinyomtatott példányát (1786) elküldte ajándékba Orel kormányzójának, akiről köztudott volt, hogy az ottani szabadkőművesség prominens alakja. Persze, a szabadkőművesség ellen való fellépés nem állt meg a soft power eszközeinél. 1792-ben Novikov letartóztatása és súlyos börtönbüntetése már azt jelezte, hogy más szelek fújnak: eljött a hard power ideje. Ez azonban már elválaszthatatlan volt a Nagy Francia Forradalom Oroszországra gyakorolt hatásától.

Katalin külpolitikai ambícióinak és irodalmi munkásságának kapcsolatát jól példázza a már említett, ún. „görög terv”. Ez, ahogy arra utaltam, Voltaire és Nagy Katalin 1768–1774 közötti, az orosz-török háború alatti levelezéséből nőtt ki, és az elgondolásban eredetileg egyértelműen az előbbié volt a kezdeményező szerep. Voltaire ugyanis egy olyan utópikus elképzelést dédelgetett, hogy az oszmán uralom alól felszabadított görög területeken egy új állam jön majd létre, amely azonban kultúrájában megszabadul az ortodox egyház befolyásától, és ebben az új politikai formációban megvalósul az antik filozófia, a tudomány és a művészetek újjáélesztése, Katalinnak, mint a felvilágosodás képviselőjének köszönhetően. Ez az alapgonddal aztán az orosz nagyhatalmi törekvések hatására számos ponton módosult, főként Patyomkin hatására, és az elképzelés kiforrott állapotában (már Voltaire 1778-as halála után) egy II. Józsefnek küldött 1782-es levélben jelent meg. Ennek lényege az volt, hogy az oszmán uralom alól felszabadított európai területeken egy görög államot hoznak létre Konstantinápoly központtal, Katalin unokájának, Konstantinnak a vezetésével (nem véletlenül kapta az 1779-ben született unoka ezt a nevet), míg Moldva, Havasalföld és Besszarábia egy afféle puffer állam lenne Dácia néven, orosz fennhatóság alatt, Ausztria pedig megkapja „amit csak akar” a Balkánon (Boszniát, Szerbia egy

részét Belgráddal). Természetesen a „görög tervnek” is volt irodalmi lecsapódása Katalinnál, melynek szerteágazó vonatkozásait igencsak bonyolult lenne ehelyütt bemutatni. Egyetlen példaként említsük meg, hogy 1783-ban, a Krími Kánság önállóságának megszüntetése és Oroszországhoz történő csatolása évében, Katalin egy rövid írást jelentett meg az egyik folyóiratban, „Feljegyzések az orosz történelemről” címmel. Ebben Vlagyimir fejedelmet méltatta, annak okán, hogy elfoglalván Bizánctól Korszuny (a mai Herszon) városát, felvette a görög rítusú kereszténységet (988), és (Katalin verziója szerint) felvirágoztatta a térséget. Ezáltal Katalin úgy tüntette fel magát, mint aki Vlagyimir munkájának folytatója az újonnan meghódított területen – vonja le konklúzióként Proskurina.

A hatalom és irodalom szerteágazó témájában említsük meg végezetül Katalin történelmi drámái közül az elsőt, amely a „Történelmi jelenet Rurik életéből” (1786) címet kapta. A dráma a Rusz kezdeteihez nyúlt vissza, középpontjában pedig a novgorodi Vagyim és a Novgorodba uralkodónak behívott idegen, Rurik alakja állt, akihez, a Régmúlt idők krónikája szerint, a belső villongások miatt fordultak Novgorod lakói, hogy rendet és békét teremtsen. Vagyimot ugyan nem említi az orosz őskronika, és azt sem, hogy bármilyen konfliktus lett volna Rurik és a novgorodiak közt, viszont a XVI. századi ún. Nyikon krónikában szerepel egy olyan bejegyzés, hogy miután Rurik (testvérei halálát követően) egyedül kezdett uralkodni Novgorodban, ellentétbe került az ottani lakosokkal kormányzása miatt, és egy lázadás után megölte Bátor Vagyimot, valamint más tanácsosokat. Katalin verziójának végkifejlete azonban eltért a Nyikon krónikában írottaktól: nála ugyanis Rurik, értékelve Vagyim bátorságát, megkegyelmezett az ellene lázadónak, azért, hogy ezt a tulajdonságát majd az állam javára kamatoztathassa. A dráma üzenete, érvel Proskurina, nemcsak

a felvilágosult uralkodó nagylelkűségének és az állam iránti elkötelezettségének a hangsúlyozásában állt, hanem egyben a puccs-csal (férje, III. Péter megbuktatásával) trónra került Katalin hatalmának (retrospektív) legitimálását is szolgálta: azt sugallta, hogy egy idegen is lehet méltó uralkodó, aki békét és rendet teremt.

Proskurina könyve újszerű megvilágításba helyezi II. Katalin kormányzási technikáját, és ezáltal egy sokkal árnyaltabb képet ad a korabeli Oroszország irányításáról, miközben betekintést ad annak irodalmi közéletébe. Egyúttal pedig ahhoz is adalékul szolgál, hogy miként kapcsolódott bele Oroszország korabeli európai szellemi áramlatokba.

Vera Proskurina: *The Imperial Script of Catherine the Great. Governing with the Literary Pen* (Nagy Katalin császárnői írásai: Kormányzás az irodalmi toll által). Boston, Academic Studies Press, 2023. 205 o.

Sashalmi Endre

Európai hatások a Kárpát-medence jogi kultúrájában

Sajnos még szakmai, vagy magukat szakmainak (tudományosnak) álcázott véleményekben is szívesen elevenítik fel a kérdést, hogy népünk (több) évezredet meghaladó, a honfoglalás koránál jóval régebb óta ismert történelmére, s kultúránkra a keleti hagyományok, vagy a nyugati hatás gyakorolta-e a jelentősebb befolyást. A hosszú múlt, a váratlan fordulatokat, mondhatnánk csavart-csavarra halmozó évszázadok összetettsége természetesen nehezen tűrne bármiféle kategorikus, egyikű választ, az egyes tudományágakban fokozatosan elért objektív eredmények azonban lehetővé teszik, hogy ha lassan is, de közelítsünk egyfajta, a tudományt tisztelők által általánosan elfogadható, de a rugalmasságot sem nélkülöző álláspontot.

P. Szabó Béla, a Debreceni Egyetem jogászprofesszora német nyelvű könyve már címében is bizonyos állásfoglalást tükröz, amikor az európai (tehát nyugati) impulzusok jelentőségét kívánja vizsgálni a Kárpát-medence jogi kultúrájában. A munka mégsem összefüggő monográfia, hanem válogatás a professzor korábbi tanulmányaiból és konferencia előadásaiból, bevallása szerint 30 év munkájából. Tizennégy fejezete négy nagyobb egység között oszlik meg, amelyek közül az első *Iurisprudentia* címmel (a négy nagy egység latin nyelvű címet visel), két tanulmánnyal a téma általánosabb vetületét, a három további az európai jogi ismeretek Magyarországra jutásának

konkrét módjait, eszközeit részletezi. De végül az első egység első tanulmánya – Az európai közös jog (*ius commune*) szerepe a magyar magánjog fejlődésében a koraujkorban – maga is öt kisebb részre tagolódik, hogy különféle vetületekből mutassa be a koraujkori magyar jogrendszer sajátosságait. Bevezetésképpen rámutat arra, hogy az európai jogtörténetben általánosan elterjedt az a nézet, amely a magyar magánjog fejlődését is az európai *ius commune* által befolyásoltnak tekintti a korai újkorban, annak ellenére, hogy éppen Mohács után a nemesi elit – politikainak nevezhető okok miatt – erősebben hangsúlyozta a magyar jogfejlődés önállóságát, eredetiségét, hiszen a jogszolgáltatást tekintették/tekinthették tulajdonképpen az egyetlen olyan területnek, ahol a nemzeti önállóság még fennmaradt. Ez a megközelítés okozhatta, hogy hiába nyúltak vissza a magyarországi joggyakorlat bizonyos elemei nálunk is a római jogra, ha azok elfogadása és alkalmazása a zavaros politikai viszonyok miatt kevésbé lehetett következetes, mint más, a korban történetüket nyugalmasabb körülmények között leélő országokban. Szerzőnek a *ius commune* – a jogtörténetírásban eddig elfogadottnál – intenzívebb hazai behatását vélelmező, az eddigi tagadást legalábbis finomító álláspontját nehezíti, hogy a koraujkori magyar jogtörténet eddigi kutatása elmaradt a középkorra irányuló kutatásokétól, mivel a magyar kutatók elsősorban a megjelenő hazai specifikumokra összpontosították figyelmüket. Számukra a „néplélek” jelenléte, valamint a „nemzeti-kulturális sajátosságok” kifejeződése az európai sajátosságoktól való eltérés hangsúlyozásával járt. Így neki sok vonatkozásban szinte terra incognitára kellett merészkednie. Ellentétes álláspontja következtében elsősorban arra törekedett, hogy – a magyar jogrend kétségtelenül meglévő sajátosságai ellenére – annak az európai jogrendhez való részleges illeszkedését igazolja. Még mindig ebben az első egységben olvasha-

tunk Werbőczy munkásságának a jelentőségéről. A kora-újkori magyar jogrendben különleges helyet elfoglaló Hármaskönyv (*Tripartitum*) szerzője nem annyira az európai jogrend római, vagy a kánonjogból eredő normáit foglalta össze, mint inkább az európai gyakorlattól eltérő hazai vonulatokat. Olvashatunk még két, európai szintű koraújkori magyarországi jogtudós (Kitonich János, Szegedy János) érdemeiről, majd a Mária Terézia által 1769-ben összeállíttatott, az 1723-tól működő Kúria két kamarájának (Királyi Tábla, Hétszemélyes Tábla) addigi döntéseit tartalmazó *Planum Tabulare* jelentőségéről, amely hazánkban tulajdonképpen az első törekvést jelentette, hogy egységes bírói, ítélkezési gyakorlatot lehessen bevezetni.

Az első egység második tanulmánya – Utalások a természetjogra a késő feudális magyar magánjog forrásaiban – címében, és tartalmában is összefogottabb. A szerző nemcsak filológiai alaposággal kutatta fel a természetjog szóhasználat előfordulásait, hanem azok értelmezésére és értékelésére is kitért. A természetjog, mint a társadalom minden tagjának azonos jogok biztosítását követelő elméleti törekvés ugyan csak majd a felvilágosult filozófiában kapott különleges helyet, az elnevezés (*ius naturale*) azonban már jóval korábban bekerült a jogi munkákba, törvényekbe, kezdetben azonban az isteni jog, a *ius divinum* szinonimájaként. Az isteni jogra való hivatkozás pedig elég hamar megjelent a jogi szövegekben is, mint például egy 1265-i esetben, amikor a szolgálóállapotúak jogállása, illetve a leányok öröklése esetében hivatkoztak rá. Szerző most annak a folyamatnak a fokozatait mutatja be (ezúttal négy részben), hogy hogyan bővült a magyarországi jogtudományban a fogalom értelmezése a középkori szűk, a társadalom tagoltságát elfogadó és törvényesítő szórványos utalásoktól, annak XVIII. századi tágabb, bár természetesen még nem a felvilágosodás filozófusai által vallott változataig. Ebben az egységben is fon-

tos helyet kap a Tripartitum, amely már bizonyos fokú szakítást tükröz a középkori keresztény morálra épülő jogrenddel, anélkül azonban, hogy a jogrendszer új, társadalmi értelmezéséig eljutna. A magyar jogtudományt komoly feladat elé állította, amikor a koraújkorban kiépülő abszolút hatalmak, esetünkben a Habsburg kormányzatok a természetjog elvei alapján kívántak szembeszállni a rendi jogokkal. Az 1715-i országgyűlés bizottságot állított fel jogi reformok kidolgozására, de ennek javaslatai végül nem valósulhattak meg. Csak vontatottan bukant fel a természetjog kifejezés a nagyszombati egyetem jogi képzésében, illetve annak tankönyveiben is. A 18. század magyarországi jogi szakírói közül a természetjogra legtöbbször az egri akadémiai tanár, Huszthy István (1710 k. –1778 után) hivatkozott. A szakirodalomban való terjedése ellenére a kifejezés a Mária Terézia által 1769-ben összeállított Planum Tabulare-ban is alig fordul elő.

A második nagy egység (*Saxones*, azaz Szászok) első tanulmányában (Szászok Magyarországon és jogi életük a középkorban és a koraújkorban.) érdekes összehasonlítást olvashatunk. Tudjuk, hogy a középkori Magyarország területén a németység két jelentős tömbben telepedett le, kialakítva a Felvidéken a cipszerek, Erdélyben a szászok lakóterületét. Szerző célja a két terület (elsősorban jog-) viszonyainak összevetése, hiszen az uralkodói hatalomtól mindkét tömb kollektív (nem az egyes településekre korlátozódó) kiváltságokat szerzett, az erdélyiek az 1224-i *Privilegium Andreanum*mal, a cipszerek több lépésben (1243, 1271). A két szász közösség sorsában gazdaságilag sok a hasonlóság, hiszen mindkét területen erős kézművesipar, városiasodás volt megfigyelhető, ami megkönnyítette kedvezményezett helyzetbe jutásukat. Ugyanakkor jogilag az erdélyi szászok, „nemzetként” betagozódva az erdélyi politikába, jóval nagyobb politikai befolyást tudtak kivívni maguknak, mint

felvidéki társaik. Mindkét terület jogi életében közös, hogy a legkorábbi évtizedekre nem állnak rendelkezésünkre írott források, legfeljebb a későbbi évtizedek (évszázadok) forrásaiból tudunk visszakövetkeztetni. Voltaképpen éppen a forrás- és feldolgozás hiánya miatt akar szerző – tanulmánya alcímének megfelelően (A kutatás állása és kutatási lehetőségek) – kiemelten a kutatás mai esélyeivel foglalkozni, amelyeket nemcsak a két utódállam (Szlovákia, Románia) levéltári forrásainak adminisztratív okokból fakadó bonyolult elérhetősége, de történészeik nagyfokú érdektelensége is korlátoz. A két terület jogrendszerének összehasonlítása végül arra a következtetésre vezetett, hogy, míg az erdélyi szászok jogrendszerének fejlődésében alapvetően a római joghoz való alkalmazkodás volt a jellemző, addig a cipszerekét inkább a hagyományokhoz, a korabeli német jogrendhez való közelítés jellemezte.

A második egység további tanulmányai a nyugati „impulzusok” Magyarországra jutásának konkrétabb formáival foglalkoznak. Tematikailag mindhárom tanulmány Erdélyre, a szászokra összpontosít, az első éppen a római jognak az erdélyi szászok közötti befogadását ismerteti. A magyar jogtörténetben általánosan elfogadott, hogy a római jog sohasem gyakorolt közvetlen befolyást a magyar jog alakulására. Szerző a recepció egyetlen, kivételesnek számító esetére utal. Amikor az erdélyi szászok jogrendszerét 1583-ban kötetbe foglalták (*Statuta* vagy *Eigen Landrecht*), abban – sok más eredő (hagyományos elemek, magyar nemesi jog) mellett – a római jog is helyet kapott. Az egység második tanulmánya éppen azt vizsgálja, hogy hogyan szembesültek ezek a helyi, germán eredetű szokásjogi szabályokon alapuló joggyakorlattal. Végül pedig az erdélyi szászok önálló igazságszolgáltatási szervezetének fejlődését vázolja fel az Andreanum előtti időktől a fejedelemség önállósulásának koráig.

A harmadik, a két elsőnél rövidebb egység (*Peregrinatio Librorum*, talán a könyvek vándorlásának fordíthatnánk), címének megfelelően a könyvek, a könyvtárak által beszerzett (beszerzhető) ismeretátadás lehetőségeivel foglalkozik a nyugat-európai jogi ismeretek megszerzésének során. Fejezeteiben a szerző kutatását – ezúttal a szászoktól elvonatkoztatva – az anyaországi területre is kiterjesztette. A vizsgálódás körébe viszont csak a magánkönyvtárak kerültek be, igaz, ezek a tulajdonos társadalmi állásának (nemes, polgár, nem jogász értelmiségi) megfelelő tagolásban. Korabeli könyvtári katalógusokból vett egyedi példák igazolják a jogi könyvek felbukkanását ezekben a könyvtárakban. Igaz, a nyomtatás megjelenése és elterjedése éppen a koraujkor hajnalán megkönnyítette az ismeretek terjedését, mondhatnánk a könyv szinte tucattermékké vált. Egyes könyvek bekerülése a vizsgált könyvtárakba persze mégsem feltétlenül jelentette tényleges használatukat. Az egység második fejezete azonban végül itt is az erdélyi szászokhoz tér vissza, az ő koraujkori jogi könyvállományukat vizsgálva. Meglepetésünkre szerző erre vonatkozó eredményei ellentétesek várakozásainkkal: az erdélyi szászok könyvállományaiban – hiába utaztak innen is jelentős számban diákok nyugati egyetemekre – szám szerint, de arányaiban is jóval kevesebb jogi vonatkozású könyv volt található, mint Magyarország nyugati vagy északi területeinek akár korábbi könyvtáraiban is. (A veszprémi káptalan iskolájában már 1276-ban 15, a római és a kánonjoggal foglalkozó kódexet őriztek.) Ez az érdektelenség az intézményi (gimnáziumi) könyvtárakra is kiterjedt, sőt, könyvtáraikat több esetben – a különböző időkben készített katalógusok szerint – gyarapodás helyett éppen az őrzött könyvek számának csökkenése jellemezte. Maguk a meglévő jogi könyvek tematikailag is valamiféle beszűkülést mutatnak a justinianusi, valamint a kánonjogi kérdések felé, míg más területeket, mint például a büntetőjogot szinte teljesen nélkülöztek.

A kötet befejező egysége (*Peregrinatio Academica*, talán a tudomány képviselői vándorlásának fordíthatnánk) részletes, többnyire személyes példákkal mutatja be, hogy Magyarországról származó jogi végzettségű tudósok, hivatalnokok milyen pozíciókba juthattak, milyen szerepet játszhattak a nyugati (elsősorban a német nyelvterület, hiszen általában németajkú hazánkfiairól esik szó) tudományában vagy hivatali életében. Név szerint megismerjük a bécsi egyetem jogi fakultásának doktori kollégiumában (*Collegium Doctorum*) 1526 és 1753 (Mária Terézia egyetemi reformja) között tevékenykedő tucatszani (de egy bizonytalan besorolhatóság miatt legalább 11 fő) élettörténetét. Ez a szám azért is biztató, mivel a vizsgált időszakban a Magyarországról származó jogászhallgatók aránya az 1 (azaz egy) százalékot sem érte el. (A Habsburg államnak egyébként az államigazgatás működtetése érdekében jelentős számú jogi végzettségű diplomásra volt szüksége, akiket elsősorban saját egyeteméről kívánt biztosítani. A magyarországi, általában protestáns németajkú diákok többsége azonban Németország egyetemén tanult.) Részben ez is lehet oka annak, hogy jutott magyarországi származású jogász a Német-Római Birodalom városainak vezetői közé, vagy vezető testületeibe is, ha nem is nagy számban, de egy-egy városi bíró, jegyző, tanácsos személyében. Bár nyilván beilleszkedtek az adott közösségbe, ahol hivataluknál fogva tekintélyt szerezhettek, életük végéig elfogadták, hogy Hungariként hivatkozzanak rájuk.

A korabeli egyetemi képzésben az előadásokon túl a disputák játszották a döntő szerepet, amikor egy-egy jelölt értekezését lehetett (sőt kellett) megvitatni. Mivel a disputák tárgyát képező értekezéseket a XVI. század második felétől nyomtatásban is megjelentették, szerzőik és témáik nyomon követése egyszerűbb feladat lehetett. A szerző ebből a tömegből két olyan írást emelt ki, amelyek a hazai és a római jogrendszer eltéré-

seit vizsgálták. Egy további fejezet a németországi egyetemen a politikatudományban született, magyarországi szerzőktől származó disputa-iratokat vizsgálta, felsorolva azok szerzőit, értekezésük címét, az érintett egyetem nevét, a nyomtatás helyét és évét. Végül a magyarországi és erdélyi rendfenntartás (modernebb értelemben rendőrség) előírásainak formába öntése, szabályozása kerül a kötetbe. A rendfenntartás, bővebben az államigazgatás tudománya (*Polizeiwissenschaft*) komoly hangsúlyt kapott a XVIII. század kamentalista irodalmában, ami kétségtelenül a hazai jogi oktatást és a jogtudományt is befolyásolta.

A kötetet az egyes fejezetek (tanulmányok, szerkesztett konferencia előadások) eredeti megjelenési helyének felsorolása zárja, igazolva azt, hogy a szerző eddig is mennyit tett a hazai jogtörténet koraújkori szakaszának nemzetközi megismertetése érdekében. Az egyes fejezetek gazdagon jegyzeteltek (a lábjegyzetek helyenként az egyes lapoknak több mint felét is elfoglalják), a felhasznált művek között pedig nemcsak a magyar történelem kutatásához szerencsére szép számmal rendelkezésre álló forráskiadványokat, valamint a magyar jogtudomány legkiválóbb művelőinek munkáit találjuk meg, utóbbiakat sajnos néha azzal a tanulsággal, hogy mennyire szűkös tudományunk idegen nyelven történő bemutatása, hanem a legfontosabb külföldi munkákat is.

P. Szabó Béla könyvét elsősorban magyarul nem tudó – és esetleg a magyar történelemben kevésbé járatos – olvasók fogják kézbe venni, ami megkívánta, hogy a szerző a nagyobb egységeket – sőt, néha az egyes fejezeteket is – a magyar történelemről, elsősorban a jogtudomány állapotáról szóló általánosabb ismertetésekkel – mint az első egységben a koraújkori magyar történelem főbb vonalainak, vagy utóbb a szászok betelepülésének részleteivel – gazdagítsa. Mivel különálló tanul-

mányok és konferencia előadások követik egymást, persze esetenként ismétlődések is előfordulhatnak, de mivel a témakörök nem feltétlenül összefüggőek, ez nem zavaró, hiszen az újabb fejezet esetleg mást fog érdekelni, mint az előző.

A kötet a nem-jogász érdeklődők számára is érdekes olvasmány. Bár a korrekt előadás nemigen engedte meg a szöveg lazítását könnyedebb példákkal, esetenként azért ilyenekkel is találkozhatunk, például, amikor az egyik disputa iratból idéz példát az erdélyi szász jog eltérésére a római jogtól a házasságon kívül született gyermekek örökösödésének eltérő szabályozására. Talán ugyanebből a korrekt, de ugyanakkor tömör előadásból következik a történész számára néhány félreérthető általánosítás is, amikor már a középkori Magyarországot is soknemzetiségűnek tekinti, felsorolva a népesség arányokat inkább csak a XVIII. századtól megváltoztató nemzetiségeket (a XV. század végén a Kárpát-medence lakosságának 77 százaléka még magyar volt, nemzetiségek összefüggően legfeljebb a peremvidéken éltek),¹ vagy a koraiújkori Magyarország három részre szakadását 1526-ra datálja (amit valójában csak 1541-től számítunk).

Szabó professzor munkája az olvasó számára kétségtelenül igazolja, hogy a koraiújkori magyarországi (és erdélyi) jogrendszer – eltérései, a római jogtól való idegenkedése, a hazai (alapjában véve rendi) hagyományokhoz való erősebb ragaszkodása ellenére – a nyugat-európai jogrendszert fogadta el követendő

---

¹ A recenzens nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy ne hivatkozzon Mályusz Elemér két részletben megjelent korszakos tanulmányára (A középkori magyar nemzetiségi politika, Századok 1939. 257–294 és 385–448.). A 77 %-os adatot a 260. lapon találjuk. Mályusz Elemér az Árpád kor „nemzetiségi politikáját” úgy mutatja be, mint amely – ellentmondva a Szent István intelmeiben található, az „egynyelvű és egyszokású” országot elítélő mondatnak – bizony a beköltöző idegenek magyarrá tételén munkálkodott azzal, hogy egy tömbben való megtelepítésük helyett – kevés kiváltságolt elem kivételével, mint pl. a szászok – általában magyar falvak közé telepítette őket (uo. 267.).

mintájául. A professzor korábban született tanulmányainak, konferencia előadásainak összefoglalása, idegen nyelvű közös kötetben való megjelentetése tehát mindenképpen hasznos és dicsérendő.

Béla P. Szabó: *Europäische Impulse in der Entwicklung der Rechtskultur im Karpatenbecken* (Ausgewählte Studien) (Európai impulzusok a Kárpát-medencei jogi kultúra fejlődésében). Gondolat Kiadó Budapest, 2023. 414 o.

ifj. Barta János

Napóleon és a pápák

Luca Crippa Napóleon és két pápája (Napoleone e i suoi due papi) című könyvében a politikátörténet, a hadtörténet és az egyháztörténet szükségszerűen keveredik és egyesül, az irodalomtörténet viszont váratlanabban lett kiindulópont. Az előszó klasszikus idézettel kezdődik, Alessandro Manzoinak, a tizenkilencedik századi olasz irodalom legnagyobb géniuszának Napóleon halálára írt ódájából, a *Május Ötödikéből* (5–7. o.). A katolikus Manzoni versében „a végzet emberének” Szent Ilna-i száműzetésében halála előtt való megtéréséről írt, kevésbé egyértelműen ugyan, mint az Crippa látja, de utalva rá, lehetőségként, hogy azután a mennyországba jutott (vö. Madarász Imre: „*Igaz dicsőség volt?*” „*Polgári óda*” és „*szent himnusz*” *Manzoni Május Ötödike című Napóleon-versében* in Madarász Imre: *A legfényesebb századforduló. Tanulmányok a XVIII–XIX. század olasz irodalmáról*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2009, 171–226. o.). „Napóleon a Paradicsomban?” – teszi fel a kétkedő kérdést a monográfus (6. o.), hogy olyan „életrajzzal” (9. o.) feleljen rá, melynek vezérmotívuma Napóleon és a pápaság, általánosabban Bonaparte és az egyház, a vallás kapcsolatainak alakulása.

„Napoleone di Buonaparte”, olasz eredetű korzikai kisenemes, anyja „hívő és vallásgyakorló” volt, apja viszont „felvilágosult laikus”, a francia felvilágosodás nagyjainak lelkes olvasója, „Rousseau iránti valóságos imádatát” fia is örökölte: a kislíut elbűvölte a *Julie avagy az új Heloise*, míg vallásos mű-

veket egyáltalán nem olvasott (11–19. o.). Annál többet az ókor és az újkor kimagasló hadvezéreiből, nem csoda hát, ha szerzetesek tanítványaként is a stendhali „fekete” helyett a „vörösöt”, a papi hivatás helyett a katonai pályát választotta (21–29. o.). „Sosem volt meggyőződéses keresztény”, noha csodálata Jézus iránt túlmutatott a felvilágosítókén s inkább a romantikusokét előlegezte (50–55. o.).

Crippa az élettörténettel párhuzamosan egyháztörténeti áttekintést is ad, rámutatva, hogy a hagyományos vallásosság Franciaországban, legalábbis a tanultabb rétegekben, már a „rég rendszer” alkonyán válságba jutott, „belülről” is, nem csupán a felvilágosult valláskritika miatt (57–67. o.). „Párhuzamos életrajzot” is kínál: VI. Pius pápáét (Giovanni Angelo Braschi, 1775–1799), aki a legkevésbé volt képes ellenállni az 1789-ben megindult forradalmi förgetegnek, a „gallikanizmus győzelmének”, a „szkizmának”, „két egyház” szembenállásának, végső soron a jakobinizmusnak a felvilágosodás tolerancia-eszméjével homlokegyenest ellenkező „kereszténytelenítő” radikalizmusának, bezárt és lerombolt templomokkal, olykor papgyilkosságokkal (67–90. o.).

E szélsőségeket Napóleon nem helyeselte, ám a jakobinusok mellé állt karrierizmusból és cinikus életbölcseletből („Jobb, ha mi eszünk, mint ha minket esznek”), az ő oldalukon aratta a fiatal tiszt első katonai sikereit, a leghíresebbet Toulonban (91–102. o.).

Robespierre bukása után mindinkább a mérsékeltek rend iránti vágyát osztotta. Sőt, az itáliai hadjárat hős, győztes vezéréként megfogant „magas ambíciójával” abban is – és mindenben – vezérszerepre vágyott (105–132. o.). Igaz, „az Itáliát meghódító Had”, „a római népet felébresztő”, „Európa legszébb részének arculatát megváltoztató” páratlan sikersorozata, „a forradalmat exportálva” óhatatlanul „az antiklerikalizmust

is exportálta” (125–139. o.). VI. Pius felismerte, hogy „az újkorban soha nem látott kihívás előtt áll”, vagyis a francia „forradalmi állam” és itáliai „testvér-(nővér-)köztársaságai” immár „olyan eszmények alapján akarják megújítani az emberiséget, amelyek lemondanak a vallásról, vagy a legjobb esetben is az állampolgárok személyes szokásai közé utalják azt” (146. o.). Braschi két tűz közé került az intézményesült egyházellenesség és az ultramontán-ultrareakciós ellenforradalmiság („sanfedismo”, „vivamaria”) között, mely „egész Itáliából Vendée-t akart csinálni”, ezért „szent háborúra” törekedett és biztatott (139–148. o.). A „franciaellenes koalíció” szükségszerű tagjaként a Pápai Államot 1798-ban Berthier tábornok csapatai elfoglalták, ugyanazon év februárjában kikiáltották a „nővér” Római Köztársaságot, magát az egyházfőt letartóztatták, deportálták, „az öreg, fáradt, beteg pápa” Valence-ban meghalt. Hasonló pápasorsra VIII. Bonifác óta nem akadt példa, ámde Crippának e sorsrokonság nem jut eszébe. „Sokan azt hitték, hogy VI. Piusszal maga a pápaság szűnt meg.” (L. pl. G. Chantrel szélsőségesen antimodernista életrajz sorozata XXII. kötetét.) VI. Pius „vértanúsága, mutat rá Crippa, „sokakat arról győzött meg, hogy a pápaság alkonya a katolicizmus alkonyát is jelenti” (144–154. o.).

Nem így történt. A „magát Istennek hívő”, Madame de Staël szerint önimádó, „egoista” Napóleon, ellenségei szemében az Antikrisztus (156–157. o.) is mást akart. És tett. A pápa-utód VII. Piusszal (Barnaba Luigi Chiaramonti – Crippánál következetesen Chiaromonti – 1800–1823) 1801-ben konkordátumot kötött egy újfajta felvilágosult abszolutizmus jegyében, s noha önmagát „kifelé a pápa barátjának” minősítette és „fő gondjának azt, hogy ne nyúljanak a hit dogmáihoz” (185–190. o.), VII. Piusra a leglátványosabb megaláztatás várt. Az új „Nagy Károly” Párizsban, „Európa tényleges fővárosában”

1804. december 2-án arra kényszerítette őt, hogy a Notre-Dame székesegyházban császárrá koronázza az „Antikrisztust”. Sőt, még rosszabbra: hogy asszisztáljon önkoronázásához, „egocentrikus öndicsőítése” csúcspontjához (193–203. o.). Különös, hogy a klasszikus irodalmi reminiscenciákra érzékeny Crippának itt sem ötlött eszébe Dante és VIII. Bonifác (megint csak VIII. Bonifác!) állambölcseleti vitája arról, mit is jelképez a koronázási aktus. Napóleon a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy hatalmát, „invesztitúráját” a pápától kapja.

S ez sem volt elég. A keserű poharat még teljesebben ki kellett inni. Fenékiig üríteni. Napóleon 1808. február 2-án megparancsolta Miollis tábornoknak, az Itáliában állomásozó csapatok parancsnokának, hogy foglalja el Rómát, ezzel „védelem alá helyezve a pápát (és szigorúan ellenőrizve minden lépését és kapcsolatát)”, majd „ennek következményeként 1809. május 17-én... Napóleon törvénybe foglalta a birodalmához csatolását mindannak, ami a Pápai Államból maradt (Umbria, Marche, Róma és Lazio). 'Örökre véget kell érnie', nyilvánította ki, 'annak a visszaélésnek, hogy a vallási és a világi hatalom egyesül'.” A „Szent Péter örökségének szentségtörő megsértése” ellen bullában (*Quam memorandum*) kiátkozással tiltakozó VII. Piust letartóztatták és elődjéhez hasonlóan északra hurcolták: Savonában kellett élnie (raboskodnia) „három évig, 1812. júniusáig” (218–220. o.). A Nagy Károlyt csodáló és követő Napóleon „itt nyilvánvalóan cezaropapista csábításoknak engedett”, akárcsak ellenálló bíborosok száműzetésével, három püspök bebörtönzésével (220–224. o.).

Napóleon veresége és száműzetése, az azokat szentesítő Bécsi Kongresszus után VII. Pius még hosszú évekig ült Szent Péter trónján, visszanyert állama élén, „hatalmas tiszteletet élvezve, mint aki ellenállt Napóleonnak hatalma csúcán” (228–229. o.). Napóleon pedig Szent Ilonán elmélkedett arról, hogy az

egyházat az üldöztetés csak megerősítette. És maga is megtért, ámbar a szakirodalom egy része ezt erősen vitatja. Crippa ellenben – Manzoni költői tekintélyével felvértezve – nem habozik kijelenteni: „Mindez igaz volt.” (231–235. o.).

Luca Crippa: *Napoleone e i suoi due papi* (Napóleon és két pápája). Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano), 2021. 239 o.

Madarász Imre

MODERNKOR

Amerikai szemmel Ferenc József zsidó katonáiról

A tízmillió szövetségi kapitány országában tudjuk, hogy a történelem olyan, mint a foci: mindenki ért hozzá. Ezért is izgalmas kérdés, hogy milyen eredmény születik, amikor egy, nem a szakmából érkező adja fejét történelmi téma feldolgozására. A mai modern kapitalista világban – legyünk őszinték – csupán pénzkérdés, hogy ki adhat ki könyvet.

Nem egy esetben találkozunk rettenetes munkákkal, mikor nemcsak a magyar nyelv alapvető szabályaival nem törődnek a „becses alkotók”, hanem a történész szakma egyszerű, olvasó számára látható elemeit sem próbálják reprodukálni, hogy a szerzői jogok megsértéséről ne is beszéljünk. Azonban szerencsére a másik végre is akad nem egy példa – mind a nemzetközi, mind a magyar szintén. Az ide tartozó „amatőr” szerzők – ahol az amatőr jelző nem a minőséget, hanem a szakmán kívülséget jelzi – ismerik a szakirodalmat, több esetben sajtó- és levéltári kutatásokat végeznek, munkájukat pedig szakemberrel lektoráltatják. A végeredményt ilyenkor a szélesebb olvasóközönségen felül a történészek is elismerik: hivatkozzák e munkákat, recenziókat készítenek róluk.

Peter C. Appelbaum sem történelemtudományból szerezte meg a doktori fokozatát, hanem aktív éveinek nagyobb részében antibiotikumokkal foglalkozott klinikai mikrobiológusként és ma a Pennsylvániai Állami Egyetem professor emeritusa.¹

---

¹ About The Author. <https://www.peterappelbaum.com/author.html>. Utolsó letöltés: 2024. július 6.

Német nyelvtudását felhasználva előbb az I. világháborús német hadsereg tábori rabbijairól, majd a Császári Németország izraelita vallású katonáiról írt kötetet. E munkáiban is megjelentek már azok a jellemzők, amelyek a most ismertetendő könyvben szintúgy visszaköszönnek: nagy hangsúlyt helyezett a szerző az ego-dokumentumokra. Ezek használata egyben erős forráskritikát is megkövetel: sok esetben hamisak, elfogultak, többet mesélnek a le nem írt szavak az adott korszakról, személyről, mint az elolvashatóak, miközben nagy csábítás jelent, hogy a történelmi esemény átélőjétől, esetleg alakítójától „első kézből” kapjuk az információkat, ezért azokat a valóságnál hitelesebbnek hisszük.²

E bevezető gondolatok után térnénk rá a kötet ismertetésére. A 2022-ben, Bostonban kiadott mű elérhető nyomtatásban kemény táblás és puha borítóval, illetve e-könyv (e-pub), valamint PDF formátumban.³ A mű címe egyszerre utalás arra, hogy a háborúban harcoló katonákat az adott nemzet vagy állam közössége „fiainként” emlegette és Appelbaum egyik korábbi kötetére, hiszen az első világháború császári német katonáiról szóló munkája *Loyal sons* címmel jelent meg. A munkát Appelbaum nyolc fejezetre bontotta, ezen felül megtalálható benne egy szerzői bevezető, két történelmi előszó, képmelléklet, bibliográfia, tárgymutató és néhány ajánlás. A tartalomjegyzéket átolvasva, majd a könyvbe belelapozva kiderül, hogy a kötet címe némileg félrevezető: csupán egyetlen fejezet, bő húsz oldal foglalkozik az 1788-tól 1914-ig terjedő időszakkal, s valójában az első világháború izraelita vallású osztrák–magyar katonáiról szól a mű. Sőt, részben túl is nyúlik 1918-on,

---

2 A kérdésről lásd még Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna>. Utolsó letöltés: 2024. március 16.

3 Habsburg sons. <https://www.academicstudiespress.com/9781644696903/habsburg-sons/>. Utolsó letöltés: 2024. március 16.

például több oldalt szentel a magyarországi Tanácsköztársaságnak. A tekintetben is kritizálható a címadás, hogy az említett 130 év töredékében beszélhetünk „osztrák–magyar haderőről”, szerencsésebb lett volna az osztrák vagy a Habsburg jelző, hiszen a hadsereg és a tisztikar – főleg annak hivatásos része – „nemzetek felettinek” tekintette magát (sok esetben) egészen 1918-ig.

Magyarul és magyar szerzőktől több kötet megjelent a témában az elmúlt évtizedekben. A teljesség igénye nélkül megemlítendő *Deák István* „Volt egyszer egy tisztikara”, amelyben a nemrég elhunyt amerikai–magyar történész külön alfejezetben foglalkozott a zsidó származású tisztekkel, az izraelita tisztekről is szóló „Tisztikar és középosztály” *Hajdu Tibortól, Péter Róbert*, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem nyugalmazott docensének „Egyenlő jog a hősi halálra. Magyar zsidók az I. világháborúban” címmel jegyzett kötete, valamint *Bíró Ákos* tábori rabbikról (Kétfejű Sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbinárus az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében) írott könyve. Habár magán viseli a két világháború közötti alakulattörténetek jellemzőit (és sok bizonytalan vagy egyenesen azóta megcáfolt adatot tartalmaz), de fontos megemlíteni, hogy a Zrínyi Kiadó reprint kiadványként megjelentette a zsidótörvényekre válasznak tekinthető „A magyar hadviselt zsidók aranyalbumát” 2013-ban, újból felhívva a figyelmet a Nagy Háború izraelita katonáira.

Appelbaum fejezetek végén található végjegyzeteit és a bibliográfiát megvizsgálva – e kettő ugyanis eltérő, valamiért egyes munkák nincsenek benne a válogatott jelzővel nem ellátott irodalomjegyzékben – örömmel állapíthatjuk meg, hogy részben magyar szerzők eredményeire is támaszkodott. Így például felhasználta Deák kötetének angol nyelvű kiadását (és más munkáit), Bírónak a fent említett témában angol nyelven publikált tanulmányát, de találkozhatunk többek között *Bihari*

Péter, Komoróczy Géza, Frojimovics Kinga, Galántai József, Józsa Antal, Milei György, Kenéz Péter egy-egy művével. E felsorolásból látható, hogy Appelbaum épített az emigráns magyar történészek és az államszocializmus idején itthon maradt munkásságára, illetve a rendszerváltás után vagy után is alkotó generációra. Az 1945 előtt megjelent magyar könyvekből is felhasznált néhányat: a kétkötetes, 1930-ban kiadott „Hadifogoly magyarok történetét” és az egy évvel korábban megjelent „Magyar zsidó lexikont”.

A tízoldalas irodalomjegyzékben azonban megtalálhatóak az angol, a német és a magyar mellett orosz, lengyel, horvát nyelvű kötetek, tanulmányok. Az első világháborúval foglalkozó, hazánkban is ismertebb osztrák történészek közül felbukkan *Manfried Rauchensteiner, Erwin A. Schmidl*, valamint *Tamara Scheere* egy vagy több munkája, ahogy az elmúlt években megkerülhetlenné váló brit *Alexander Watson* könyve. Ismerősen csenghet továbbá a skót–ír származású *Carlile Aylmer Macartney* neve, akinek 1945 előtt és 1990 után jelentek meg itthon is a magyar vonatkozású kötetei.

Nem találtunk arra vonatkozó utalást, hogy a kötetet lektorálták volna, de az olvasó számára biztató, hogy két neves osztrák történész, *Manfried Rauchensteiner* és *Gerald Lamprecht* vállalta egy-egy előszó megírását, akiknek kutatási területe egybeesik a könyvben elsődlegesen vizsgált téma főbb aspektusaival (az osztrák–magyar haderő az első világháborúban, illetve a monarchia zsidó katonáinak emlékezete).

Az előbbi röviden bemutatja az Osztrák–Magyar Monarchiát: egy uralkodó, egy két részre osztott birodalom három közös miniszterrel, hét vallással, tizenegy nemzettel. Volt azonban egy tizenkettedik csoport is, amely rendelkezett egy nemzeti-ség jellemzőivel, de magát mégsem tartotta annak: a zsidóság. Ők a birodalomban szétszórva éltek, többségük magát német

nemzetiségűnek tekintette. A teljes lakosságban elérte az arányuk a négy százalékot, csak Bécset nézve ennek dupláját, Budapesten pedig még az osztrák fővárosnál nagyobb szeletét adták az izraeliták az ott élő népességnek.

Rauchensteiner hangsúlyozta, hogy ugyan az uralkodó és vele a hivatásos tiszti kar többsége római katolikus vallású volt, mégis a zsidók lehettek tartalékos tisztek már a Nagy Háború előtt is – ellentétben Poroszországgal. 1866 és 1914 között – miután a monarchia nem lépett be nagyobb katonai konfliktusba – „viszonylag kényelmes” körülmények között zajlott a kötelező katonai szolgálat, de az első világháború kitörése mindezt megváltoztatta. Eufórikus légkör alakult ki, a tartalékos tisztek lelkesen vonultak a harctérre hivatásos társaikkal. Majd velük együtt a frontra és a halálba: több mint ötezer zsidó tiszt halt hősi halált, az összes tiszti veszteség 6,78 százalékát adták az izraeliták, de a magyar királyi Honvédség esetében ez az érték több csatában elérte az egyharmadot is.

A közel háromszázezer „Mózes-hitű” katona együtt küzdött és szenvedett bajtársaival a birodalomért. A világháború minden frontján szolgáltak zsidó katonák, beleértve a közel-keleti hadszínteret is, ahol a Siratófalnál imádkozhattak. Ott voltak a keleti fronton, s utána a másfél millió orosz fogságba esett Habsburg-katona között. Többségük németnek vagy magyar-nak vallotta magát: „jutalmuk” az volt, hogy a cári birodalom legtávolabbi részeibe szállították őket és utoljára tudtak hazajutni. „A történelem kegyetlen akarata szétzúzta régi hazámat, az Osztrák–Magyar Monarchiát. Szerettem ezt a hazát, amely lehetővé tette, hogy egyszerre legyek hazafi és világpolgár, osztrák és német Ausztria népei között” – idézte *Joseph Roth* író *Rauchensteiner*.

Míg kollégája egy Roth-idézettel zárta a bevezetését, Lamprecht azzal nyitotta. Roth arra figyelmeztette kortársait, hogy a

III. Birodalom Európa bukásának kezdete: a zsidók elpusztításával *Krisztust* üldözik, a könyvégetéssel a Bibliát, az izraelita jogászok elleni fellépéssel pedig a jogot és az igazságosságot. Pedig ők Németországért küzdöttek: „Sokan szolgáltunk a harcmezőn a háború alatt, és sokan elestek közülünk. Németországnak írtunk, Németországért meghaltunk. [...] Énekeltünk Németországról, az igazi Németországról! Ezért éget el minket ma Németország!”

Tanulságos a történész szerint *Emil Sommer* osztrák tábornok sorsa is, akit 1938 márciusában a *Reibpartie* részeként kézi kefével akartak kiküldeni utcát tisztítani az SA-legények, de mikor a nyugállományú tiszt egyenruhában és teljes háborús kitüntetéssorával jelent meg előttük, inkább visszakoztak.

Lamprecht rámutatott arra is, hogy 1945 után sokáig elfeledték Sommert és a többi zsidó hőst. Csupán viszonylag későn, az 1980-as években kezdtek velük újból foglalkozni, az 1990-es évektől azonban már méltó módon emlékeznek rájuk: az *Österreichische Bundesheer* (Osztrák Szövetségi Hadsereg) tagjai azóta rendszeresen megkoszorúzzák a náci megszállás után megmaradt emlékműveket.

Nem véletlenül kell rájuk emlékezni. Appelbaum kötetének első fejezetében rámutatott arra, hogy soha nem harcolt ennyi zsidó egyetlen korábbi konfliktus során sem: az első világháborúban mintegy egymillió izraelita vallású katona küzdött az antant vagy a központi hatalmak valamely hadseregében. Különleges volt az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege a kiegyezés után kialakított összetett struktúra miatt, amelyet a szerző röviden felvázolt. Appelbaum viszonylag pontos, csupán néhány apróságot értett félre, így például azt, hogy nem volt különálló horvát Honvédség a magyar királyi Honvédségen belül, hanem csupán a vezénylési nyelv, illetve egyes egyenruha-kiegészítők (például a csákócímeren horvát nyelvű

felirat) tértek el⁴ – a téves állítás forrása minden bizonnyal Erwin A. Schmidl kötete.⁵

Appelbaum szerint a monarchia katonái bátran harcoltak, s a rossz vezetés, táplálkozás, időjárás stb. miatt ezek közülük sokan hadifogságba. Hangsúlyozta, hogy a soknemzetiségű birodalomban a zsidók segítettek abban, hogy a németek, szlávok, magyarok közötti, eltérő nyelvből fakadó kommunikációs problémákat megoldják. Az első világháború után a zsidó veteránokra különböző sors várt: néhol elszenvedői, néhol alakítói voltak a változásoknak – az utóbbira példaként többek között a Magyarországi Tanácsköztársaságot hozta.

A második fejezetben – elsősorban a szakirodalomra támaszkodva – a zsidóság 1914 előtti katonai szerepvállalását mutatta be a Habsburg Birodalomban. Még az 1780-as években II. József tette lehetővé, hogy bizonyos fegyvernemeknél szolgáljanak zsidók. A napóleoni háborúk idején már tisztek is kikerülhettek közülük, majd az 1840-es évek végére már nem kikeresztelkedett izraelita tábournoka is volt Ausztriának, aki *Radetzky* alatt szolgált Itáliában. Poroszországban ezzel ellentétben – az 1845-től 1914-ig terjedő időszakban – egyetlen zsidó lehetett vezérkari tiszt, s ő is csak egy erős támogató segítségével. A zsidók ott voltak a magyar szabadságharc ka-

---

4 A Horvát-Szlavón Csendőrség kivétel, amely rövid ideig báni irányítás alatt maradt 1868 után is, de 1876-ban végül az itteni csendőrséget is a magyar Honvédelmi Minisztérium alá rendelték. L. bővebben erről Catherine Horel: A Horvát-Szlavón csendőrség az Osztrák–Magyar Monarchiában (1868–1914). https://old.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horvat_szlavon_csendorseg_az_osztrak_magyar_monarchiaban_1868_1914. Utolsó letöltés: 2024. április 6.

5 „Daneben gab es noch eine kaiserlichkönigliche (= k. k., d. h. österreichische oder richtiger „cisleithanische“) „Landwehr“ und eine königlich-ungarische (= k. u.) „Honvéd“ bzw. (richtiger) „Honvédség“, Letztere noch mit der Besonderheit einer eigenen kroatischen Landwehr.“ Idézet forrása: Erwin A. Schmidl: Habsburgs jüdische Soldaten, 1788–1918. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2014. 70. A szerző hivatkozik még Rauchensteiner egyik munkájára, de a kötet magyar fordításában ilyen állítást nem találtunk.

tonái között – mindkét oldalon, hiszen értékelték, hogy a magyar liberális elit támogatta a jogaik bővítését. Válaszul több magyarországi város zsidó közösségére pénzbüntetést vetettek ki, s négy, a forradalmi hadseregben szolgáló rabbit hadbíróság elé citáltak.

A „Mózes-hitű” katonák és tisztek részt vettek a Habsburgok háborúiban 1849 után is. Harcoltak Itáliában, Dániában, Königrätznél, ott voltak Bosznia-Hercegovina okkupálásakor, többen vitézségi érdemeket vagy tiszti kitüntetésekert nyertek el. A dualizmus idején több zsidó kiemelkedő tiszti karriert futott be, a világháború előtt vagy az alatt tábormok lett. Appelbaum összességében arra jutott, hogy habár az egyenlő bánásmód törvény szerint biztosítva volt, s magát az antiszemitizmust elnyomták, de a zsidóellenesség mégis megjelent, főleg a magasabb rendfokozatú tisztek között. Ennek ellenére – főleg más államokkal összehasonlítva – Appelbaum egyetértett *Frühling* megállapításával: „Az osztrák katonai hatóságok javára meg kell állapítanunk, hogy a Kettős Monarchia egy egyedülálló ország, amely a legmodernebb és legliberálisabb lelkülettel viszonyul zsidó polgáraihoz, és a legtisztább, leghűségesebb és leglovagiasabb lélekkel bánik velük.”

Hogyan fogadták a birodalom izraelita vallású polgárai az első világháború kitörését? Appelbaum a harmadik fejezetben emlékeztetett arra, hogy a dualista állam zsidósága heterogén összetételű volt a galíciai és észak-magyarországi ortodox zsidóktól a budapesti magyar izraelitákon át Bécs vagy Prága németül beszélő, „Mózes-hitű” polgáraiig. Szerinte mítosz, hogy a császári Németországban lelkesedtek a háborúért, de ez nem feltétlenül igaz az Osztrák–Magyar Monarchiára, mert a Habsburg-alattvaló zsidók úgy tekintettek a világháborúra, mint egy lehetőségre, hogy Oroszországban elnyomott testvéreiket felszabadíthassák. „Harminc év után talán először éreztem ma-

gam osztráknak, és meg akartam próbálni ismét ehhez a kevéssé reményteljes birodalomhoz tartozni” – idézte *Freudot* a szerző. A naplók és az emlékiratok alapján Appelbaum arra jutott, hogy a birodalom alattvalói közül a zsidóság a leghűségesebbek közé tartozott: egyrészt, mert megértette annak nemzetek felettségét, másrészt pedig sejtette, hogy megszűnése egy sokkal rosszabb korszak eljövetelét jelenti. Hozzátette, hogy ez a lelkesedés nem volt egységes, függött az adott személy társadalmi háttérétől. Ő – a világháború antiszemita toposzai-val szemben – nem talált arra vonatkozó adatot, hogy a zsidók kibújtak volna a katonai szolgálat alól.

A nagyszámú galíciai zsidó menekült viszont nehézségeket okozott már a világháború első hónapjaiban, hiszen a minden vagyonuk nélkül érkezőket el kellett látni – a jiddisül beszélő, keleties ruhába öltözött ortodoxokra a nagyvárosi zsidóság is sokszor idegenként tekintett, az antiszemitáknak pedig egyenesen céltábláikká váltak.

Természetesen nem mindenki távozott a birodalom északkeleti részéből, ők viszont kitettek maradtak a katonai önkénynek – különösen az oroszok által elkövetetteknek. A negyedik, a keleti frontról „pillanatképeket” felvázoló fejezetben kitért arra is a szerző, hogy kevés információt talált arról, milyen kapcsolatot alakítottak ki az északkeleti front térségében maradt keleti zsidók és a katonaként ott szolgáló asszimilált társaik. A menekütlét miatt arányaiban kevesebb ortodox szolgált a hadseregben, mint asszimilált zsidó, de akik bevonultak, bátran harcoltak, sőt állítólag a tálitjukat (imasál) és tefillinjüket (imaszj) maguknál tartó, szakállas zsidó katonák a szívbajt hozták a nem izraelita cári ellenfeleikre. A fejezetben Appelbaum több visszaemlékezőtől vagy naplórótól idézett. Nemcsak közölte a forrásokat, hanem röviden felvázolta a kapcsolódó személyek életrajzát is – kevésbé ismert egykori katonáktól egészen a

kárpátaljai születésű *Avigdor Hameiri* költőig, akinek verseiből korábban Appelbaum többet angol nyelvre fordított. Földrajzilag osztotta fel a visszaemlékezőket a szerző, bár itt keverednek a régi és a mai határok. Így például külön egységet szentelt a csehországi és szlovákiai zsidóknak (igaz, csak két csehországi személytől idézett itt), de Hameirit pedig kárpátaljaiként – a korabeli határoknak megfelelően – a magyarországiak közé sorolta.

A fejezet forrásait – elsősorban naplókat és a visszaemlékezéseket – megvizsgálva a szerző (ismét) arra jutott, hogy kisebb mértékben jelent meg az antiszemitizmus az osztrák–magyar haderőben, mint a császári németben. Ez azonban nem jelentette az ilyen megnyilvánulások teljes hiányát: egy osztrák és egy magyar zsidó háborús naplójának feljegyzéseit hozta példaként a szerző, viszont utalt arra is, hogy ezek elszórt esetek. Szerinte a különböző nemzetiségű, monarchiabeli zsidók hazafisága között nem volt különbség, így habár a korabeli naplókban a cseheket vádolják defetizmussal, de a valójában a Csehországból érkező katonák is bátran harcoltak, beleértve az itteni zsidókat. Hízelnél, viszont talán tudományos munkába kevésbé illő megállapítást tesz a magyar zsidósággal kapcsolatban Appelbaum a fejezet összefoglaló részében: „A magyar zsidók hazafiasága páratlan volt.”⁶

A többi frontról – a címben kiemelve: a balkáni, az olasz és a közel-keleti (palesztin) – a következő fejezetben villant fel a szerző pillanatfelvételeket. E három közül a magyar olvasó számára talán a legérdekesebb a török front, amely egy olyan egzotikus hadszíntér, ahol magyar katonák is harcoltak. Köztük volt *Gonda Lajos* főtüzér, akinek neve több témával foglalkozó magyar blogbejegyzésben, újságcikkben, tanulmányban

6 A szövegben: „Patriotism of Hungarian Jews was second to none.” L. Peter C. Appelbaum: *Habsburg Sons. Jews in the Austro-Hungarian Army 1788-1918.* Orchard Books, Boston, 2022. 120.

feltűnik,⁷ de egyik helyen sem tüntetik fel, hogy nemcsak magyar, hanem zsidó is volt a pálmafa alá temetett katona, aki halála előtt még elmondta a Sema Jisraél imát. Nem csak ő volt izraelita: az első magyar hősi halott, *Kohn Nándor* hitsorsosa volt. Appelbaum több esetben a budapesti Egyenlőség cikkeket használta fel arra, hogy bemutassa a térségben szolgáló zsidó vallású katonák helyzetét. Az egyik tudósításból az derül ki, hogy a fronton törődtek a zsidó katonák hitéletével is: Horovicz tábori rabbinak köszönhetően a Nagyünnepeken és a Szukkoton (Sátoros ünnep) szolgálatmentességet tettek lehetővé 1917 őszén.

Az eredeti forrást, az Egyenlőség, 1917. november 3-i számát⁸ megnézve érdekes, hogy Appelbaum *Benjamin (Halevi) Horowiczot* (néhol Horoviczot) említ, míg az Egyenlőség *Horovicz J-t*. Ez azért lényeges kérdés, mert a Magyarországról származó és egy 1932-es újságcikkben⁹ közöltek alapján még a világháború előtt kitelepülő jeruzsálemi ortodox főrabbit *Horovicz Jonathánnak* hívták – feltételezésem szerint ugyanarról a személyről lehet szó. Appelbaum egyébként maga is említi, hogy az expedíciós erők igyekeztek toborozni a már korábban alijázó osztrák–magyar állampolgárok közül. Érdekes kutatási téma lenne megtudni, hogy elírás történt-e az eredeti forrásban vagy valóban tábori rabbi lett Horovicz. Az biztos, hogy nevét a közös hadsereg és a honvédség sematizmusában sem találtuk meg...

---

7 [Sz. n.]: Csapataink Gázánál állnak. <https://wangfolyo.blogspot.com/2010/07/csatataink-gazanal-allnak.html> ; Zsuppán András: Fortepan: Ilyen volt a Szentföld egy első világháborús magyar tisztjével. <https://www.valaszonline.hu/2020/10/28/kieselbach-gyula-szentfold-fortepan/> Utolsó letöltés: 2024. április 22.; Ferwagner Péter Ákos: Magyar katonák Palesztinában 1916–1918. 93. <https://real.mtak.hu/128048/1/MagyarkatonakPalesztinaban1916-1918.pdf>. Utolsó letöltés: 2024. április 23.

8 [Sz. n.]: A nagy ünnepek a sinai fronton. Egyenlőség, 1917. november 3. 5–6.

9 [Sz. n.]: Milyen az élet Palesztinában? Pécsi Napló, 1932. június 12. 5.

Megtudhatjuk, hogy *Kress* tábornok, valamint a vezérkari tisztek jelenlétében tarthatott ünnepi istentiszteletet Horovicz rabbi 1917. szeptember 12-én, amelyen részt vettek török tisztek és katonák is, ezért tolmács fordította le a héberül és németül elhangzó beszédeket. Imát mondtak a szultánért, a német császárért, *Károly* osztrák császárért és magyar királyért. A rabbi meglátogathatta a gázai frontot, a zsidó vallású magyar, osztrák és német katonák pedig szabadságot kaptak. A rós ha-sána második napján a mincha istentiszteletet a Siratófalnál tartották. A rós ha-sána és a jom kippur utáni estén az osztrák–magyar katonák tisztjeikkel Horovicz vendégei voltak.

A következő, tábori rabbikról szóló fejezetben szintén feltűnik Horovicz rabbi. Appelbaum hangsúlyozta, hogy nem életrajzokat kívánt írni, hanem inkább a tábori rabbik gondolatairól és tapasztalatairól szeretett volna összeállítást készíteni. Mások munkássága alapján mindenesetre leírta, hogy összesen hányan vállaltak tábori lelkészi szolgálatot. *Peter Steiner* szerint 77 (ebből 47 magyar honos), *Bíró Ákos* kutatásai alapján a közös hadseregben 78 tábori rabbi volt, továbbá 18 a magyar királyi Honvédségben és 19 a császári–királyi Landwehrben. Appelbaum véleménye az, hogy Horoviczot és *Moses David Grosst* is hozzájuk számolhatjuk, de mint utaltunk rá, ez az állítás valójában még további levéltári kutatásokat igényelt volna.

A szerző ismét emlékeztette arra az olvasóit, hogy a „Habsburg zsidók” sokkal heterogénabb összetételűek voltak, mint a császári Németországban élők. A tábori rabbiknak a front és a jelentősebb helyőrségek is a működési területüket jelentették. Hátszági feladataikat *Frankfurter* rabbi a következőképpen foglalta össze a bécsi zsidó közösségnek írt levelében 1914. december 25-én: azon a területen kell szolgálatot teljesíteniük, ahol a 2. hadsereg alakulatai állomásoznak, egy Alsó-Ausztriától Csehországig terjedő térségben: feladatuk a hitoktatás

a kadétiskolákban, a csapatok megáldása a harctérre indulás előtt, a sebesültek meglátogatása, az esküvői szertartások lebonyolítása, a katonai anyakönyvek kezelése, az elesett katonák elbúcsúztatása, továbbá a hadifoglyok lelki gondozása. A bécsi helyőrségnek havonta legalább egy istentiszteletet kellett tartani a német mellett magyar nyelven is. A fontosabb zsidó ünnepek során pedig háromféle istentiszteletet mutattak be: egy „bécsi rítusú” németet, egy magyart és egy ortodox galíciait. Frankfurter mindent megtett ezek betartásáért, sőt 1915-ben egy háromnyelvű imakönyvet is kiadott.

Természetesen ott szolgáltak a fronton is a tábori rabbik. Appelbaum többek között a kunszentmártoni születésű *Kálmán Ödöntől* idézett. Ő a keleti fronton a keresztény tábori lelkészekkel együtt ellátta a harctéren hagyott sebesült cári katonákat is: „Sóhajok, nyögések, katonák – magyarok, osztrákok, oroszok, horvátok, románok, lengyelek – ömlöttek egymásba: a nemzeti ellentétek megszűntek, nem voltak mások, mint szenvedő emberek. Közöttük sétáltunk: négy vallás lelkészei, akik között addigra eltűntek a különbségek, míg csak egy vallás maradt, a szenvedők megsegítésének szent vallása.”

A hetedik fejezetben egy magyarok számára kevésbé újnak tekinthető témáról írt, a hadifogságba esett osztrák–magyar katonákról. Ebben az egységben többek között „Magyarország jövőndő, zsidó származású sztálinista diktátorától”, *Rákosi Mátyástól* idézett a fogságba esés körülményeiről, de már (a nem izraelita) *Gyóni Géza* neve is előkerült a bevezető során. A fejezet első részében a szakirodalom alapján ismertette a hadifoglyok számát, a hadifogság körülményeit stb. Az ezt követő, *Naplók, könyvek, memoárok* című alfejezetet újabb részekre bontotta. Ezek – nem szó szerint fordítva, hanem tartalmuk alapján ismertetve – a következőek: a szerb hadifogságba esettek sorsa; Avigdor Hameiri hadifogságának élményei (a Pokol

a földön című regénye alapján); *Arnolds Hindls* egyévi önkéntes (civilként: mérnök) szibériai fogsága; *Georg Breithaupt A harc a túlélésért* című fikciós regényének elemzése, kivonata; *Adolf Epstein* és *Georg Popper* kaukázusi hadifogsága, majd menekülése; *Kaspar Blond* Odisszeája a Közel-Keleten. E részegységeket ugyan csak az köti össze, hogy a hadifogságra vonatkoznak, de Appelbaum igyekezett izgalmas történeteket választani: talán egyedül a háború végi olasz fogságba eséssel kapcsolatos példát hiányolhatjuk.

A legutolsó, epilógusként kezelt fejezetben a szerző a zsidó veteránok háború utáni sorsát veszi górcső alá. Itt többek között hosszú oldalakon keresztül írt Kun Béla és más izraelita vallású vagy származású hadifoglyok kiállításáról *Lenin* oroszországi bolsevik mozgalma mellett, valamint a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttéről, az említett személyeknek a rendszer működtetésében játszott szerepéről.

Ugyanitt vázolta fel az ausztriai zsidók helyzetét. Appelbaum szerint ugyan nőtt az antiszemitizmus a Lajtán túl az első világháború során, de a weimari Németország Reichswehrjével ellentétben az osztrák haderőben nem volt erős a zsidóellenesség a két világháború között. Ezt bizonyítja, hogy hivatásosként is szolgálhattak izraelita tiszték a hadseregben. A tartalékos tiszték, a világháborús veteránok szintén az Osztrák Köztársaság mellett álltak – akkor is, mikor a nácik már annak létét fenyegették. A zsidó frontkatonák szövetségbe tömörültek és nyíltan a kormány mögött sorakoztak fel. Végül a *Bund jüdischer Frontsoldaten* (Zsidó Frontharcosok Egyesülete) működésének utolsó időszakában arra törekedett, hogy minden izraelita veteránt egyesítsenek pártállástól függetlenül. A német megszállást azonban nem tudták megakadályozni: az egyesületet feloszlatták a nácik, az egykori tagok előtt pedig csak a kivándorlás vagy a helyben maradás lehetősége maradt. Az ez

utóbbi választók útja sokszor egy-egy haláltáborban ért véget.

Peter C. Appelbaum kötetéről összefoglalásként megállapítható, hogy a szerző jellemzően korszerű szakirodalom segítségével felvázolt háttérre támaszkodva, sikeresen bemutatta ego-dokumentumokon keresztül azt, hogy miként élték át az első világháborút az Osztrák–Magyar Monarchia izraelita vallású katonái. Mivel a kötetét – véleményünk szerint – elsősorban az angolszász olvasóközönségnek szánta, ezért nagy hangsúlyt helyezett a történelmi keretek bemutatására. Ezt érhetően, követhető módon tette és nagyobb részt pontosan – a felbukkanó egy-két tárgyi tévedés valójában marginális jellegű. Sokszor összehasonlította elsősorban a német, másodsorban az oroszországi zsidók helyzetével a Habsburgok alatt élő izraeliták életét, illetve katonai szolgálatuk jellemzőit – időnként önmagát ismételve egy-egy megállapításnál. Ez talán azzal függhet össze, hogy egyes fejezeteket külön tanulmánynak szánhatott korábban Appelbaum.

Jellemzően az egyének felől közelítette meg a témát a szerző, s nem minden esetben tudott sem azonos terjedelemben, sem azonos hangsúllyal beszélni akár egy-egy zsidó veteránról, akár valamely csoportjukról – ez azonban forrásadottság, s egyáltalán nem felróható Appelbaumnak. A kötetet átolvasva úgy gondoljuk, talán szerencsésebb lett volna egy általános rész mellett inkább személyekre bontva feldolgozni a témát, s legvégül ezekből a forrásközlésekből és -elemzésekből összefoglaló következtetéseket levonni.

A könyv legnagyobb hibája – ahogy erre már utaltunk – a téves cím: nem a zsidók hadseregben való szerepvállalását mutatja be a mű 1788–1918 között, hanem inkább arról mesél, hogy a monarchia zsidó katonáinak naplóin, emlékiratain keresztül miként jelent meg az első világháború az „Éljen a háborútól” a front poklán át az összeomlásig és az azt követő megpróbál-

tatásokig, amelyek olykor Auschwitzban értek véget. Ha így nézzük, Appelbaum könyve továbbra is értékes marad: többek között a magyar történészek számára is, akik összevethetik magyar zsidó vagy magyar, de más vallású katonák naplóival az itt felhozott számtalan példát. Amerikában pedig talán páran megérhetik: nemcsak „a” (közép-európai) zsidóságot semmisítették meg a holokauszt során, hanem egy olyan sokszínű közösséget, amely eltérő földrajzi, nyelvi, kulturális, néprajzi keretek között élte meg zsidóságát és tisztelte Istenét.

Peter C. Appelbaum: *Habsburg Sons. Jews in the Austro-Hungarian Army 1788–1918*. [Habsburg fiúk. Zsidók az Osztrák–Magyar Hadseregben 1788–1918.]. Cherry Orchard Books, Boston, 2022. 325 o. ISBN: 9781644696910 (Adobe PDF)

Tóth Marcell

Burgenland születése alulnézetből: Adalbert Wolf életútja

Egy helyi aktivista, mint Alapítóatya

Az első világháborút lezáró Versailles-környéki békerendszer, közte a trianoni békeszerződéssel, a legnagyobb magyar történelmi tragédiák közé tartozik. Ami azonban nekünk, a háborúban vesztes államnak terület- és lakosságvesztéssel járó felfoghatatlan traumát jelentett, a nyertes államoknak gazdasági előnyökkel járó területi nyereséget, népességnövekedést, más esetben pedig új államok születését, régiak újjászületését. Ausztria a háború vesztes államai közé tartozott, a saint-germaini békeszerződés révén azonban mégis elkönnyvelhetett egy területgyarapodást: megkapta Vas, Sopron és Moson vármegyék nyugati, zömében németajkúak lakta területsávját, amely Burgenland néven lett osztrák szövetségi tartomány.

Az időszak, amely a háború lezárultától az új területek birtokba vételéig (*Die Landnahme des Burgenlandes*) tartott, mozgalmas, forradalmakkal, bizonytalanságokkal, erőszakkal és várakozásokkal teli éveket jelentett. A kötet szerzője, *Sepp Gmasz* szerint az évszázadnyi történelmi távlat ellenére a csatlakozástörténet irodalma ma még alig áttekinthető. Ugyanis a „bécsi férfiaknak” az emlékezete dominál benne, ahogyan a német-nyugatmagyarországi (deutsch-westungarisch), az Ausztriához való csatlakozásért tevékenykedő helyi politikusok nevezték nem kevés lenézéssel fővárosi kollégáikat. Ez az attitűd onnan ered, hogy míg a bécsi politikusok a biztonságos távolból tevékenykedhettek, a helyi aktivisták nem egy-

szer személyes egzisztenciájukat kockáztatták az Ausztriához való csatlakozásért folytatott küzdelem során. Adalbert Wolf nezsideri (Neusiedl am See) gyógyszerész is ezen helyi aktivisták közé tartozott, és régóta esedékes volt az életrajzának többszemponútú megírása, hogy végre tisztázni lehessen, ki is volt ő: az Ausztriával való egyesítésért küzdő helyi politikus vagy „nagynémet” fanatikus, akit ideológiai nézetei 28 hónapra börtönbe juttattak, és aki két évtizeddel később tagja lett az NSDAP-nek is.

A történetírás eddig csak perifériális szerepet szánt Adalbert Wolfnak, ez javarészt a hiányos forrásanyag miatt volt betudható. Sepp Gmasz munkája viszont, amelyet többek között az időközben a nezsideri városi levéltár birtokába kerülő gazdag hagyatéki forrásanyag feldolgozásával készített el, Burgenland Alapítóatyáinak (Väter des Burgenlandes) legjelentősebbjei közé szándékozik emelni Adalbert Wolfot. A szerző azzal igyekszik növelni Wolf történelmi szerepét, hogy bizonyítottan véli, hogy a „Vierburgenland” elnevezés (a tartomány eredetileg tervezett neve) is tőle származik. Mindemellett bemutatja azt is, hogy bizalmas viszonyt ápolt a háború utáni első osztrák kancellárral, Karl Rennerrel. Sepp Gmasz zenetanár, néprajztudós, az osztrák állami televízió és rádió (ORF) egykori kulturális munkatársa, valamint a nezsideri városi levéltár alapítója. Munkássága ezer szállal kötődik ahhoz a Burgenlandhoz, amelynek születését egészen új szemszögből, a helyi politika alulnézetéből mutatja be biográfiában, amely a tartomány születésének 100. évfordulóján, 2021-ben jelent meg.

„Németmagyar” vagy magyarországi német?

Adalbert Wolf családi hátterének és tanulmányainak bemutatása során egy tipikus nyugat-magyarországi német családot ismerünk meg, amelynek tagjai ingadoznak a magyar és a német identitás

között, ennek megfelelően főhősünk keresztlevelében is a „Wolf Béla Ottó Mihály” név szerepelt. Ahogyan a szerző idézi Wolf egy kortársát: „Egy néphez tartoztam, amelynek két lelke volt.” Sepp Gmasz pontosan és javarészt elfogulatlanul mutatja be a korszak történelmét, viszont a dualizmuskori magyar nemzetiségi politikát – nemzetiségi szemszögből megközelítve – elítéli, és a „Magyarisierung” kifejezést használja rá a biográfiában többször is. Megállapítja, hogy e politika hatására Adalbert Wolf a német gyökerek és a nagynémet elképzelések felé fordult. A fordulat, az identitástörés napja pontosan megállapítható: 1912. március 15. A nezsideri Nemzeti Casino ünnepségein annyiszor hangzott fel a „Talpra magyar”, annyiszor húztak a cigányzenészek tust, annyi lelkesítő magyar beszéd zengett a teremben, hogy a németajkú jelenlévőkben valami megtört. „Ez volt Burgenland történelmének a kezdete. [...] Nezsider az autonómiamozgalmak, és az Ausztriához való csatlakozási szándékok központjává vált. Az egyetemi hallgató, aki előbb még lelkesen szavalta a Talpra magyart, most még lelkesebb vezére lett ezeknek a mozgalmaknak”.

Gmasz bemutatja Adalbert Wolfnak a német népi (Volkstum) kultúrához fűződő tevékenységét, viszont kiemeli, hogy a fogalmat a náciizmus később diszkreditálta, de ebben az esetben másról van szó: egy kulturális, etnikai vagy világnézeti népcsoport-identitás utópisztikus és idealizált konstrukciójáról. Wolf a Nezsideri Dalár Egyletben, a Németek Fészkeiben („Germanennest”) adott hangot nagynémet érzéseinek – az első világháború éveit leszámítva, amikor a magyar kormányzat betiltotta az egylet működését –, valamint a nezsideri tornaegyletben, amelynek szintén alapítója volt.

A világháborút Adalbert Wolf ugyanolyan lelkesedéssel fogadta, mint sokan mások a Monarchiában. A nezsideri frontkatonák számára gyűjtéseket szervezett, majd 35 évesen ő is megkapta a behívóparancsot. Egészségügyi tisztiképzést

kapott Sopronban, és a továbbiakban a háború végéig a győri hadtápraktárban szolgált hadnagy rangban.

Autonómia vagy csatlakozás?

A háborút követő mozgalmas időszak Adalbert Wolf politikai tevékenységének a tetőpontját jelentette. Ennek megfelelően a szerző is több figyelmet szentel 1918-1919 tágabb kontextusának a felvázolására, és elemzi azokat a történelmi eseményeket, amelyek hatással voltak a régióra is: a Wilsoni pontokat (különösen a 10-est, amelyre a helyi némettség is zsinórmértékként tekintett), a nemzetiségek elszakadását, az őszirózsás forradalmat, a tanácsköztársaságot és az azt követő fehérterrort. Idézi Jászi Oszkár látónoki szavait: ha nem sikerül a háború utáni rendezéssel megoldani a nemzetiségi helyzetet, akkor egy „új Balkánt teremtünk, és egy-két évtizeden belül elkerülhetetlen lesz egy újabb világháború”.

Leközl egy titkos levelet, amelyet Karl Renner kancellár írt Adalbert Wolfnak, és amelyben a csatlakozás érdekében végzett ügynöki munkára kéri fel őt. E levelet adaléknak szánja annak a folyamatnak a megértéséhez, hogy a magyarországi németek autonómiatörekvéséből hogyan lett az Ausztriához való csatlakozás szándéka, ugyanakkor arra is rámutat, hogy a tanácsköztársaság borzalmakkal teli társadalmi utópiája volt az az eseménysorozat, amely leginkább Ausztria karjaiba lökte a nyugat-magyarországi németiséget.

Bizonyítottnak véli, hogy Adalbert Wolftól származik a Vierburgenland tartománynév, és idézi a névadástörténetnek azt a (minden kétséget kizáróan nem bizonyítható) anekdotikus „nezsideri változatát”, amely szerint maga Wolf fogalmazza meg, hogy az eredetileg igényelthez képest valószínűleg kisebb területet fog kapni Ausztria, ezért sok mindent „el kell engedni, és [a tartományt] egyszerűen Burgenlandnak kell hívni”.

(Ausztria eredetileg igényt tartott Pozsony (Pressburg), Moson (Wieselburg), Sopron (Ödenburg) és Vas (Eisenburg) vármegyék bizonyos területeire, innen származik a négy „Burg”, vagyis vár. Burgenland „keresztstülői” címére mindazonáltal többen is igényt tartanak, mint arra Tóth Imre is rámutatott Két Anschluss között című, a Kronosz kiadó gondozásában 2020-ban Pécssett megjelent könyvében.)

A sors különös fintora, hogy Wolfnak Burgenland születését a győri börtön rácsai mögött kellett megélnie, mert időközben a fehérterror hónapjaiban (1919 augusztusában) hazaárulásért letartóztatták, és 3 év börtönbüntetésre ítélték.

A nagynémet mozgalom úttörője elfordul a politikától

A kötet arányait tekintve jóval kisebb terjedelemben számol be Adalbert Wolf 1921. december 31-i kiszabadulása utáni tevékenységéről. Bár azonnal újra bekapcsolódik a tartományi és a helyi politikába, kapcsolati hálóját a börtönévek alatt elvesztette. Tagja lesz a Burgenlandi Nagynémet Szövetség nevű pártnak 1922-ben, és a párt soraiban a Tartományi Tanácsnak.

1923. április 14-án, a „vörösök kegyelméből”, vagyis a szociáldemokraták támogatásával Nezsider polgármesterévé választják. Rövid, alig több mint 18 hónapig tartó polgármesterségét a képviselőtestület legnagyobb frakciójával, a keresztényszocialistákkal és vezetőjükkel, Anton Horvath-tal való elmérgesedett, sokszor a becsületsértésig fajuló viszony jellemezte, míg végül egy bizalmatlansági szavazással fosztják meg a polgármesteri széktől 1924. szeptember 6-án. A későbbiekben városi tanácsnokként fontos szerep jut neki Nezsider városi rangra emelésének ünnepélyén, a polgármesterré választással is újra megpróbálkozik (sikertelenül), 1931-ben pedig, Burgenland születésének 10. évfordulóján állami kitüntetést is kap, de ezután

véglegesen visszavonul a politikától. Az 1930-as évek második felében Bécsben nyit gyógyszertárat, és megházasodik. A ma is létező patika neve beszédes: Vierburgenland Apotheke.

Gmasz részletesen tárgyalja azt az epizódot is, hogy 1941 és 1945 között tagja volt az NSDAP-nek. Felidézi a családi hagyományt, amely szerint „Onkel Bertl” náci volt, de annak a megtapasztalása, ahogyan a rendszer bánt a zsidókkal, mélységesen felhábortotta, és „ettől a ponttól kezdve nem akart többé semmit sem kezdeni a párttal”. A szerzőnek a tárgyához fűződő pozitív és megengedő viszonyulása itt is kiütközik, ugyanis arra a következtetésre jut, hogy nem ideológiai meggyőződésből lépett be a pártba, hanem a párttagság gazdasági előnyei miatt – hiszen előzőleg súlyos hitelt kellett felvennie az önálló vállalkozás beindításához.

Életét 72 évesen, 1950-ben fejezte be egy bécsi szanatóriumban.

Pontos arcvonások, személyes reflexió

A szerző összeköti az egyes ember és a közösség történetét, bemutatja a helytörténet és az osztrák (valamint magyar) történelem összefonódásait, párhuzamba állítja a helyi és a nagyhatalmi törekvéseket. Miközben pontos vonásokkal felvázolja Adalbert Wolf portréját, nem leplezi a személye körüli ellentmondásokat sem. A könyv végén leírja személyes reflexiójában, hogy morálisan megítélni nem akarja őt, mert ezt nem a történész dolganak tartja – ugyanakkor munkájából kiérződik az az egyértelműen pozitív attitűd, amellyel vizsgálatának tárgyához fordul.

Az életeseményeket kronologikus sorrendben mutatja be, és ettől csak egy helyen tér el a könyvben, amikor Wolf kulturális tevékenységét a teljes életpálya vonatkozásában vázolja fel

egyetlen fejezetben, majd a következő fejezetben visszatér oda, ahol a kulturális tevékenységek bemutatása előtt abbahagyta. Ez a szerkesztésmód némileg zavaró, ugyanakkor abból a szempontból elfogadható, hogy az egyleti tevékenysége valóban egy egységet képez az életműben.

Sepp Gmasz munkája gazdag forrásanyagot felvonultatva ismerteti Adalbert Wolf életrajzát. A szerző tudományos teljesítményét dicséri, hogy forrásait a bemutatott személy saját hagyatékából (pl. börtönlevelezés), a kortársak emlékirataiból, periratokból, levéltári anyagokból és sajtócikkekből válogatja össze, közötte számos magyar vagy magyar vonatkozású cikkel, szöveggel, illusztrációval. Többször is nagy terjedelemben közli, és ügyes szerkesztéssel maga helyett is sokat beszélgeti a forrásait, és ez olvasmányossá teszi a könyvét. Gazdagon illusztrálja az életrajzot: 87 korabeli fotó, dokumentum, plakát, kiadvány, levél hozza közelebb az olvasóhoz a száz évvel ezelőtti világot.

A könyv szerzői kiadásban jelent meg, Sepp Gmasz saját tervező- és tördelőmunkája eredményeként, de ez nincs a könyv kárára, mert a tördelése letisztult és áttekinthető. Talán csak a benne maradt csekély számú gépelési hibánál érhető tetten az, hogy nem komoly kiadó jelentette meg.

Összességében hiánypótló munkát vehet kezébe az osztrák és magyar történelem iránt érdeklődő olvasó, amely a személyes történetek lencséjén keresztül mutatja meg a száz évvel ezelőtti, változásokkal teli világot, és amely fontos adalékkal járul hozzá Ausztria és Magyarország múltjának e közös szeletéhez, amit Adalbert Wolf 72 esztendő életútja felölel.

Sepp Gmasz: *Der Traum von einem großdeutschen Vierburgenland. Biographie des Neusiedler Anschlusskämpfers Mag. Adalbert Wolf (1879–1950)*. Szerzői kiadás, Neusiedl am See, 2021. 239 o. ISBN 978-3-200-07696-9

Egész Tamás

Hogyan és miért osztották fel Írországot?

A közelmúltban a Brexit, azaz Nagy-Britannia Európai Unióból történt kiválása miatt kellett szabályozni az ír sziget megosztottságából fakadó kérdéseket. A bő száz esztendővel ezelőtt kialakult széttagoltság áttekintésére, elemzésére vállalkozott *Ivan Gibbons*, a londoni St Mary's University oktatója, a huszadik századi brit és ír történelem előadója, akinek a témakörben már több könyve született. Az ismertető művének megjelenését az ír sziget két részre osztásának századik évfordulójára időzítette. A személyes hangú bevezetőben említi, hogy a tanévek során az észak-írországi hallgatói sokkal készségesebben beszéltek a szemináriumokon az Észak-Írországot Írországtól elválasztó határról, mint a déli diáktársaik. A szerző úgy véli, ezt a visszafogottságot talán a büntudat táplálta, hogy évtizedekkel korábban elhagyták az északiakat. A 2021-ben lezajlott centenáriumi megemlékezéseket mindenesetre jó alkalomnak ítélte Gibbons arra, hogy alaposabban megismerjék az érdeklődők a száz évvel korábbi eseményeket, amelyek napjainkig nagy hatással vannak az angol-ír kapcsolatokra.

Ivan Gibbons könyvének bevezetőjében hangsúlyozza, hogy az első világháborút követő békerendezés divatos politikai koncepciója lett az önrendelkezés. Az észak-írországi politikai és nemzeti keveredés kibogozásának kísérlete ugyanolyan problematikus volt, mint Közép- és Kelet-Európa határainak újrajrészolása. A szerző arra is utal, hogy Írország felosztása a nyitányt jelentette a Brit Birodalom dekolonizációs történetében,

gondoljunk csak India vagy Palesztina későbbi esetére. Az ír határvonal kialakítására vonatkozó javaslat időben egybeesett azzal az 1921-es vitával, amely arról szólt, hogyan osszák meg Sziléziát Németország és Lengyelország között. Ugyanakkor érdekes módon utalást sem találunk a könyvben az Osztrák–Magyar Monarchia széthullására, az új közép-európai államok létrejöttére. Gibbons véleménye, hogy a Brit Birodalom hagyományosan sikeres politikát folytatott, amikor a birodalomhoz tartozást és az adott területen élők önrendelkezési vágyát kellett összehangolni. Jó mintaként említhető erre Kanada. A nemzeti identitás és az önrendelkezés összebékítése ugyanakkor korántsem járt ehhez hasonló eredményekkel, éppen az említett India vagy Palesztina esetében sem. Gibbons szerint nincs bizonyíték arra, hogy a brit kormány az „oszd meg és uralkodj” előre kidolgozott felosztási programját hajtotta végre Írországbán, inkább azt mutatják a tények, hogy Nagy-Britannia szívesebben követte volna a feldarabolást elkerülő alternatív megoldásokat, de a felgyorsult események és azok kiszámíthatatlannak tűnő fejleményei láttán alkalmazták a területi megosztást.

Gibbons a forrásokból arra a következtetésre jutott, hogy az Ír-sziget felosztásának veszélye azóta alkotta részét az írországi politikának, amióta a XIX. század végén erősödni kezdett az ír nacionalizmus. A Nagy-Britanniához fűződő alkotmányos kapcsolatok lazításának vagy akár megszüntetésének veszélye mindig élénk reakciókat váltott ki az ír unionistákból, azaz az Egyesült Királysággal való egység megőrzésének híveiből, különösen Írország északkeleti részében élők körében. A felosztás igénye nem az 1886-os első és az 1893-as második *Home Rule Bill* betervezésekor nyilvánult meg, hanem az 1912-es harmadik belső autonómiát, öngazgatást szabályozó törvényjavaslat benyújtásakor. Ekkor mutatkozott meg Írország nő-

vekvő önállóságra törekvése, amely már az Egyesült Királyság alkotmányos kereteit, az 1800-as egyesülési törvény érvényét veszélyeztette. Az írországi nemzetiségi konfliktus megoldásaként 1912-ben fogalmazódott meg először a sziget felosztása. Az 1916-os húsvéti felkelés után pedig lehetetlennek tűnt, hogy az ír unionisták és az ír önrendelkezés hívei közös platformot találjanak. A mérsékelt nacionalizmust a szélsőségesebb változatok háttérbe szorították, amely végül egyet jelentett az északi részen élő protestáns honfitársakkal való szakítással. A XX. század eleji előzmények áttekintése után a szerző külön fejezetben tárgyalja a harmadik Home Rule Billt és annak ír kérdésre gyakorolt hatását. Azután az 1920. évi írországi kormánytörvény részleteire tért át. Az Egyesült Királyság parlamentje ezzel a törvénnyel tagolta Írországot két önigazgató államra, azaz az Észak-Írországot alkotó hat megyét elválasztotta az ország többi részétől. Bár az említett törvény 1921 májusában hatályba lépett, annak tartalmát a dél-írországiak többsége nem ismerte el, véres gerillaháború bontakozott ki a brit erők és az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) között. A helyzet normalizálásához szükségessé vált az angol–ír szerződés kidolgozása, amelyet 1921-ben írtak alá. A megállapodás értelmében Írország 1922 decemberében kilépett az Egyesült Királyságból és Szabadállam lett, de a Brit Nemzetközösség tagja maradt. Az észak-ír parlament 1921 júniusában alakult meg, és az eseményen V. György király felhívásában javaslatot tett az angol–ír, illetve az észak–déli megbékélésre. Ezzel az ajánlattal és magával az angol–ír szerződéssel szemben határozottan lépett fel az Éamon de Valera vezette Sinn Féin. 1922 júniusától 1923 májusáig ír polgárháború dúlt az angol–ír szerződés támogatói, illetve ellenzői között. Miután a megállapodás elutasítói meggyengültek, az ír sziget két része közötti határ végleges kijelölését külön bizottságra bízták. Az Ír Határbizottság 1924

és 1925 között a versailles-i békerendezés részeként más országok határait megerősítő bizottságokhoz, így a trianoni Magyarországon is működtetethez hasonlóan tevékenykedett, de az ajánlásait a londoni, belfasti és dublini kormány egyöntetűen elutasította. Ezért a három érintett kormány kénytelen volt elfogadni országhatárként az ír kormányról szóló 1920-as törvényben rögzített határvonalat. Gibbons véleménye, hogy a határbizottság 1925-ben elvetett ajánlásai jobban kifejezték volna a határövezetben érintett helyi lakosok hovatartozási szándékát, mint a megerősített határ. Ha a határbizottság javaslatát követően például Dél-Armagh átkerült volna az Ír Szabadállamhoz, akkor 1969 és 1990-es évek közepe között több mint kétszáz emberéletet lehetett volna megmenteni, akik az ír terrororganizációk akcióinak estek áldozatul. Végül a háromoldalú megállapodással 1925 decemberében jóváhagyták az 1920-as írországi kormánytörvényben felvázolt vonalat. A határmenti nacionalisták, akik reménykedtek a határ északabbra tolódásában és ezáltal a Szabadállamhoz kerülésükben, kiábrándultak a dublini kormányból, mert az nem tudta érdekeiket eredményesen képviselni a háromoldalú tárgyalásokon. Ezzel szemben Kelet-Ulster nacionalistái, akiknek földrajzi helyzetükből adódóan soha nem volt esélyük az átkerülésre, igyekeztek bejutni az északi parlamentbe, hogy a katolikus érdekeket ott védelmezzék. 1927 novemberére valamennyi nacionalista képviselő felhagyott az északi parlament bojkottjával. 1928 májusában új nacionalista párt alakult a régi Home Rule párt helyett. Miután azonban 1932-ben az irredentista politikát folytató De Valera kormányra került az Ír Szabadállamban és az ír egység ismét központi üggyé vált, az északír nacionalista képviselők is felkarolták a felosztás kérdését. Az új dublini kormány azonban az angol gazdasági, politikai befolyás teljes felszámolására törekedett, és az ír sziget megosztottságának problémájára nem

jutott kellő energiája. A teljes elszakadásra, valamint a teljeskörű szuverenitás megszerzésére törekvés sok erőt lekötött, ráadásul ez a politikai szándék túl korainak bizonyult, mert annak megvalósításához Írország még gyenge volt.

A szerző törekedett a megosztott ír politikai élet bemutatására, annak érzékeltetésére, hogy a mérsékelt és szélsőséges politikai erők, szervezetek milyen hatást gyakoroltak a sziget két részre tagolódására. A Sinn Féin, azaz az ír republikánus párt tagjai kezdetben a felosztást átmeneti adminisztratív kellemtelenségnek tekintették. Az angol–ír szerződésre abban a reményben tekintettek, hogy az északi területek nagy része a közeljövőben átkerül a szabadállamhoz, a többségében protestánsok lakta maradék terület pedig önmagában életképtelen lesz. Bár sem a Sinn Féin, sem az Ír Köztársasági Hadsereg nem mondott le Észak-Írország és az Ír Szabadállam egyesüléséről, a második világháborúig eltelt évek egyre jobban a határ tartóssá válását mutatták. Az ír állam a kelta hagyomány és a katolicizmus erősítésével politikailag és kulturálisan is hangsúlyosabbá tette a sziget két része közötti határvonalat. Az Ír Szabadállam kormányának nem maradt energiája az Észak-Írországban élők megszólítására és az egyesítés kilátásba helyezésével az északiak megnyerésére, mert számos jel arra mutatott, hogy az erőfeszítések sikere igen kétséges. A Brit Nemzetközösséget reformáló 1931-es Westminsteri Statútum után Nagy-Britannia még kevésbé avatkozhatott bele az Ír Szabadállam ügyeibe, hiszen az új nemzetközösségben a domíniumok önállósága megnőtt. Az 1930-as években a brit–ír viszonyt kereskedelmi háború árnyékolta be. Mivel De Valera megtagadta az ír bérlő gazdák korábbi pénzügyi kölcsönei után angolokat megillető földjáradékok fizetését, válaszul Nagy-Britannia húsz százalékos vámot vetett ki az Ír Szabadállam mezőgazdasági termékeire. A gazdasági ellentéteket az 1938-as megállapodással oldot-

ták fel. Írország egyszeri, 10 millió fontnyi összeget fizetett a korábbi kölcsönök fejében az érintett briteknek. A megegyezés visszaadta ír fennhatóság alá azokat a szerződéses kikötőket, amelyeket az 1921-es angol–ír szerződés még a nyugati tengeri megközelítések védelme érdekében brit kézben hagyott.

A harmincas évek végére a határkérdés lekerült az angol–ír tárgyalások napirendjéről. A második világháborút eltérően élték meg az ír sziget két részében. Míg Észak-Írország lakói Nagy-Britannia oldalán hadviselő felekké váltak és osztoztak a háború terheiben, addig az Ír Szabadállam semleges maradt. Az 1945-ben létrehozott északírországi Ír Megosztásellenes Liga (Irish Anti-Partition League – APL) sem tudta a határkérdést a politikai viták fókuszába helyezni. Egyrészt a Liga nem dolgozta ki az ír határ megszüntetésének programját, másrészt az 1945-ben Nagy-Britanniában kormányra került Munkáspárt sem kívánta a határról szóló vitát feléleszteni. A dublini kormány a Brit Nemzetközösségből történő kiválás útját-módját kereste, és nem az ír területi egység helyreállítását tartotta elsődlegesen szem előtt. Az 1948-as választásokat De Valera pártjával szemben a John Costello vezette koalíció nyerte meg, és az új kormány teljesen független államot akart. 1949 hűsvétján bekövetkezett a kilépés a Brit Nemzetközösségből, és Ír Köztársaság néven teljesen független állam jött létre. Costello remélte, hogy a függetlenség kivívásával véget ér a politikai erőszak, de csalódnia kellett, mert az ír republikánusok az ideális állapotot a sziget két részének egyesülésében látták. Az ír lépésre a londoni kormány az 1949-ben elfogadott ír törvénnyel reagált, amelyben egyfelől elismerte az Ír Köztársaságot, másfelől Észak-Írországot továbbra is az Egyesült Királyság részének tekintette mindaddig, amíg a többség ezt támogatja. Mivel a brit jóléti állam szociális és oktatási reformjaiból az északírországiak is részesültek, a kiválásnak és a két szigetrész

egyesülésének nem volt széles társadalmi bázisa. Ugyanakkor a jelentős arányú katolikus középosztály tagjai a munkahely és a lakhatás terén másodrendű állampolgárként diszkriminációt tapasztaltak, és elégedetlenségük az 1960-as évek végén az Észak-Írországi Polgárjogi Egyesület megalakulásához vezetett. A kezdetben erőszakmentes tiltakozások utcai zavargásokba torkolltak, és a kiélezett helyzet paradox módon Írországot a határvonal biztonságának megőrzésére sarkallta. Nem szűnt meg az ír sziget megosztottsága 1973-at követően sem, miután Nagy-Britannia és Írország az Európai Gazdasági Közösség tagja, egy egységes gazdasági piac része lett. Gibbons úgy látja, alapvető változást az 1998-as nagypénteki megállapodás hozott. A belfasti megállapodásként is emlegetett egyezség lezárta a három évtizeden át tartott nacionalista zavargásokat, terrorfenyegetettséget. Ennek az átfogó rendezésnek köszönhetően húsz éven át szinte láthatatlanná vált a szigetet két részre osztó határvonal. Alapvetően új helyzetet teremtett az unió elhagyásáról 2016-ban tartott Brexit népszavazás. Észak-Írorszában a többség az Európai Unióban maradás mellett voksolt, de ezzel a döntésükkel Nagy-Britannia kilépését nem tudták megakadályozni. Gibbons úgy látta, hogy az északírek a legfájóbb következménynek az uniós állampolgárság, azaz az unión belüli szabad mozgás elvesztését tekintették. Ezen kívül a déliekhez való hagyományos kötődés is felszínre hozhatja újból az ír határvonal problémáját. Hogy Írország a jövőben felosztott marad-e vagy sem, annak eldöntése – a könyv szerzője szerint – már nem a politikusok, diplomaták és határmegállapító biztosok kezében van, hanem Írország mindkét részének választóiéban.

Az ismertetett könyv megjelenésének évében a Brexit-megállapodás részeként megszületett az északír jegyzőkönyv, amely megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy elkerülhető

legyen az ellenőrzött határ visszaállítása az Ír-szigeten az EU tagállam Ír Köztársaság és az unióból kilépett Egyesült Királyság részét képező Észak-Írország között. Az egyezmény célja a sziget gazdasági egységének, az Európai Unió egységes piacának megőrzése és az 1998-as nagypénteki megállapodás tiszteletben tartása. 2024 elején megállapodtak az érintett felek Nagy-Britannia és Észak-Írország közötti árukereskedelem vámellenőrzésének minimalizásáról. Ennek köszönhetően a Demokratikus Unionista Párt, a legnagyobb északír britpartí protestáns politikai erő beleegyezett a mintegy két éven át blokkolt észak-írországi önkormányzatiság helyreállításába. Az Ír-sziget megosztottsága továbbra is adott, de a korábbi légies határvonal lényegében megmaradt.

A téma iránt érdeklődők további elmélyülését bibliográfia segíti, a könyvet rövid kronológia és az események formálásában szerepet játszott személyek életrajza, valamint névmutató zárja.

Ivan Gibbons: Partition. How and why Ireland was divided (Felosztás. Hogyan és miért vált Írország megosztottá?). Haus Publishing LTD, London, 2020. 136 o.

Reszler Gábor

A háborús bűnösök felelősségre vonása, és az amerikai bürokrácia sötét folyosói

A háborúk és az abban elkövetett különböző bűnök, illetve azok megítélése egy szélesebb jogi kontextusban viszonylag új keletű jelenség az emberiség történetében. Csak a huszadik század elején kezdtek a jogtudósok és a politikusok komolyabban foglalkozni azzal a kérdéssel, hogyan lehet a háborús bűnöket definiálni és azok morális kérdését büntetőjogi kategóriákba szorítani. Ennek nagy lökést adott az első világháború során tapasztalt számtalan, hol a hadszíntéren, hol a civil lakosság ellen elkövetett atrocitás, amit nem lehetett szó nélkül hagyni. A második világháború pedig sajnálatos módon szinte a kezdetektől fogva produkált olyan tetteket, amiket ma egyértelműen háborús bűnnek tekintünk. Ezek közül természetesen kiemelkedik a náci Németország által elkövetett és faji alapon végrehajtott emberirtás, aminek a háború végére sokmillió áldozata lett – elsősorban zsidó származású emberek pusztultak el hatalmas arányban a különböző haláltáborokban. Mivel ezekkel a tettekkel – ha nem is pontosan a méretükkel és kiterjedésükkel – már az 1940-es évek elején tisztában voltak a szövetséges hatalmak is, hamar felmerült az a szempont, hogy a háború után felelősségre vonják legalább a legnagyobb felelőséggel bíró vezetőket.

Graham B. Cox könyve ennek a történetnek meséli el egy bizonyos szeletét. A szerző azt a folyamatot mutatja be, ahogy

az Egyesült Államok kormányzata 1945-re eljutott odáig, hogy sikerült kialakítania egy a többi szövetséges hatalom által is támogatott, a nemzetközi jogba beiktatott büntetést az elkövetők számára. A történetben kiemelt szerepet kap az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnöket Vizsgáló Bizottságában (UNWCC) folytatott munka, illetve annak amerikai delegáltjának tevékenysége. Ez a személy Herbert C. Pell volt, aki a magyar olvasók számára különös érdeklődésre tarthat számot. Pell ugyanis az utolsó hazánkban szolgálatot teljesítő amerikai követ volt, mielőtt a magyar kormány 1941. december 13-án hadat üzent az Egyesült Államoknak. Az amerikai felsőtízezer köréből származó Pell progresszív gondolkodású, az emberi szenvedésekre érzékenyen reagáló személy volt, akit hosszú ismeretség és mondhatni barátság fűzött Franklin D. Roosevelthez, aki az USA elnöke volt 1933-tól egészen 1945 áprilisában bekövetkezett haláláig. Pell ennek a kapcsolatnak és annak a ténynek, hogy anyagilag is támogatta Roosevelt kampányait és a demokrata pártot köszönhetette, hogy különböző kormányzati posztokat kapott. Így például követ lehetett Portugáliában, majd 1941 tavaszán Magyarországon. Noha nem sok időt töltött hazánkban, azalatt a rövid idő alatt népszerű figura volt a budapesti utcákon, és Buick gépkocsija mindig nagy csodát váltott ki a köré gyűlő emberekből. De ez csak a bevezető Cox könyvében, hiszen a lényeg 1942-ben kezdődik. A Roosevelt-kormányzat 1942-ben egyre nagyobb mértékben kezdett el foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy majd a háború megnyerése után miképpen büntesse meg a náci vezetőket. Elsősorban a britekkel volt szoros az amerikai szövetség, és kezdetektől londoni székhelyű bizottságot kívántak felállítani a háborús bűnök kivizsgálására. Az amerikai presztízsnak köszönhetően kezdetben amerikai elnököt képzeltek a bizottság vezetésére mindkét országban. Idővel azonban változások

történtek. A britek szerettek volna egyenrangúnak látszani az amerikaiakkal, és ezért akartak egy britet látni a bizottság élén. Az amerikai külügyminisztérium pedig – bármilyen hihetetlen módon – amerikai érdekek szempontjából elszabotálta a kérdést saját önös kis érdekei miatt.

Az egész tragikomédia ott kezdődött, hogy a külügyminisztérium saját emberét kívánta látni a bizottság élén vagy abban. Ez Rooseveltnél elnöki stílusából adódott, az elnök ugyanis sokszor saját külügyminisztériuma megkerülésével alakította ki külpolitikáját, ami a külügyben érthető módon ellenszenvet és szakmai féltékenységet szült. A Cordell Hull vezette külügy tehát saját emberét, Rooseveltnél viszont inkább Pellt szerette volna az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnöket Vizsgáló Bizottságában látni. Rooseveltnél elsősorban azért kívánta ezt elérni, hogy az általa delegált tag leginkább neki jelentsen – akár a külügyminisztérium rovására. Júniusra végül is sikerült Rooseveltnél Pellt kineveznie, de a külügy igazi aknamunkája csak ekkor vette kezdetét. Nem elég, hogy nem tájékoztatták vagy félretájékoztatták Pellt azzal kapcsolatban, miért nem utazhat egy ideig Angliába, noha Rooseveltnél mielőbbi indulást szorgalmazott, de még az elnöknek sem mondtak igazat vagy visszatartottak információkat, amikor az érdeklődött az okokról. Így fordulhatott elő, hogy bürokrata belharcok és szakmai féltékenységből fakadóan Pell csak kinevezése után majd fél évvel tudott útra kelni London felé, és csak nem sokkal indulása előtt jött rá, hogy nem ő lesz a bizottság elnöke. Nem csoda, hogy ez a hercehurca frusztrálta tette, viszont az elnök és az ügy iránt való elkötelezettsége miatt felülemelkedett ezeken a sérelmeken.

A Londonban töltött munka sajnos nem hozott alapvető változást. Pell elsődleges célja az volt, hogy a háborús bűnök közé sorolják azt is, amikor egy kormány saját polgárai ellen követ el bűnöket, elsősorban, de nem kizárólagosan a zsidók ellen. A

külgyminisztérium azonban, és annak egyik embere, aki Pell asszisztenseként dolgozott, Londonban megtett mindent, hogy ez ne történhessen meg. Pellt az sem segítette, hogy Rooseveltnek nem csupán ezzel a kérdéssel, de számos más ügygel is kellett foglalkoznia, de akkorra már igen megromlott az egészsége is, így a kevésbé fontos ügyekkel – mint például a háborús bűnösök háború utáni felelősségre vonása – nem maradt már sok energiája foglalkozni. De az amerikai külgyminisztérium aknamunkája nem csak az ott uralkodó általános antiszemizmusból adódott, de az amerikai kormányzat saját nemzeti kisebbsége elleni magatartásából is, különös tekintettel az afro-amerikai polgáira.

Ez a frusztráló állapot szinte végigkísérte Pell londoni tartózkodását és munkáját. Megpróbált ugyan mindent – bevont szövetségeseeknek vélt külgyi tisztviselőket vagy például a pénzügyminisztert, Henry J. Morgenthau-t –, hogy előmozdítsa az ártatlanok elleni bűnök megbüntetését és ezzel esetlegesen elejét vegyék a jövőbeni hasonló atrocitásoknak. Morgenthau nevéhez fűződik egyébként az a terv, melynek lényege az volt, hogy Németországnak végleg el kell venni a kedvét és lehetőségét attól, hogy újból háborút kezdeményezzen. Eme javaslat szerint Németországot meg kell fosztani nehéz-, illetve hadiiparától, az országot fel kell darabolni, és végül elsősorban mezőgazdasági országgá kell tenni. Ami pedig a háborús bűnösök kérdését illeti, nem kell finomkodni, hanem a legtöbb bűnöst ki kell végezni jogi eljárás nélkül. Az 1944 nyár végén kialakított Morgenthau-terv heves vitát váltott ki a kormányzat főbb szereplői között, és ekkor kezdett kikristályosodni egyfelől az a felfogás, hogy mindenképpen törvényes eljárást kell lefolytatni a főbb bűnösök ügyében, másfelől az a dilemma, hogy amennyiben más hatalmak felelőssé tehetnek német vezetőket azok saját állampolgáraik elleni bűnök elkövetéséért, hogyan akadá-

lyozható meg, hogy mások is ezt tegyék az Egyesült Államok fajlag szegregált berendezkedése kapcsán amerikai vezetőkkel. Természetesen hatalmas különbség volt a holokauszt és a majdnem heti rendszerességű négerek ellen irányuló lincselések között az USA déli államaiban, de a kapcsolat mégiscsak fennállt. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy a Szovjetunió sok mindenben – különösen politikai szempontból – a német mintát követi, így megerősödtek azok a hangok – elsősorban a Henry Stimson vezette amerikai hadügyminisztériumban –, hogy mégsem szabad Németországot annyira meggyengíteni, hogy az majd ne képviselhessen egy esetlegesen ellenséges szovjet hatalommal szembeni ellensúlyt a jövőben. Pell ezekről a kormányzaton belüli vitákról semmit sem tudott, hiszen nem tájékoztatták azokról. Hosszabb huzavona után engedélyezték 1944 telén, hogy hazatérjen egy rövid időre. Azt nem tudhatta, hogy közben már a külügyminisztériumban az eltávolítását is előkészítették. Azzal a hivatkozással, hogy kiszivárogtatott bizonyos adatokat a sajtónak, a külügy arra kérte fel az elnököt, hogy az fossa meg Pellt a megbízatástól. Rooseveltt, aki ekkor már nagyon beteg volt és a közelgő jaltai tárgyalásokra kellett készülnie, jóváhagyta a döntést. Pell azonban úgy érezte, nem hagyhatja ennyiben a dolgokat, és a nyilvánosság csatornáin keresztül kívánta tisztázni magát. A külügy végül igen alantas módszerrel távolította el Pellt: elintézték, hogy a Kongresszus ne biztosítson forrást a számára (az amerikai alkotmánynak megfelelően, a kormányzat pénzügyi kiadásairól a Kongresszus képviselőháza jogosult dönteni). Rooseveltt sem védte meg barátját, mert a politikai elképzelése a háborús bűnök kivizsgálást illetően sínre került, és inkább Churchill-lel és Sztálinnal kívánta megvitatni ezeket a közelgő magas szintű konferencián, mintsem kiszervezni azt egy londoni székhelyű bizottságba.

Pell eltávolítása az UNWCC bizottságából 1945. január végén egészen komoly sajtóvihart okozott, ami „Pell-ügyként” került be a köztudatba. A sorozatos cikkek mellett Pellt meghallgatta a kongresszusi képviselőház külügyi bizottsága is, hogy tisztázzák, miért is nem volt pénzalap egyetlen egy ember munkájának a finanszírozására. Mindenesetre, Pell makacssága arra kényszerítette az amerikai kormányzatot, hogy nyíltan színt valljon, hogyan is képzei a háborús bűnösök megbüntetését, különös tekintettel azok saját állampolgárai – elsősorban zsidók – ellen elkövetett bűntettekre. De közben Rooseveltt meghalt – 1945. április 12-én –, így Pell nemcsak egy régi barátot és az elnököt, de egyben legbefolyásosabb pártfogóját is elveszítette, és ugyanakkor minden reményét arra is, hogy újabb kormányzati feladatot kaphasson. De az előbbieken alapján egyértelmű, hogy feladatát becsülettel és az amerikai elnöki utasításokat és az általános amerikai elveket szem előtt tartva végezte.

A háborús bűnösök ügye végül az újonnan megalakult Egyesült Nemzetek Szövetsége keretében került kialakításra, és amerikai részről Robert H. Jackson, az amerikai legfelsőbb bíróság tagja képviselte az amerikai szempontokat mind az előkészítő tárgyalásokon, mind a nürnbergi perben ügyészként. Ezek a megelőző tárgyalások morális értelemben Pell sikerét hozták, hiszen az először általa felvetett ötletek – nevezetesen a háborús bűnösök saját lakosságuk ellen elkövetett bűntények miatti felelősségre vonása – egy központi elem lett.

A könyv utolsó fejezete a négy nagyhatalom (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió és Franciaország) közötti vitás nézetkülönbségek elsimításáról szól, ahol végül is sikerült az amerikai célokat elérni: agresszív háborúskodás (noha ennek tartalma nem lett pontosan meghatározva) során egy állam a saját állampolgárai ellen elkövetett atrocitásai – faji, vallási vagy más alapon – a nemzetközi jog értelmében onnantól

büntethető és büntetendő cselekmények számítanak. Így a náci bűnöket tárgyalni lehetett, a bűnösöket nemzetközi bíróság elé álltani, míg az amerikaiaknak nem kellett aggódnia, hogy valaki az ő kormányukat vádolja majd saját faji kisebbségeik elnyomásával. Az 1945 novemberében megkezdődő és hét hónapon át tartó nürnbergi per a kitűzött célok szempontjából sikeresen végződött: a legfőbb életben lévő bűnösöket szabályos tárgyalás során elítélték és különböző módon meg is büntették.

A szerző műve konklúziójában elsősorban azt szögezi le, hogy hogyan fonódott össze egy adott ország – jelesül az Egyesült Államok – belpolitikája és a nemzetközi jog fejlődése. Természetesen nem csupán az USA-nak, de a többi szövetséges államnak is érdekében állt, hogy saját szuverenitásukat megóvják, azaz az a módszer, ahogyan saját nemzeti kisebbségeikkel bánnak ne érinthesse őket jogi értelemben. Ugyanakkor az is fontos megállapítás, hogy noha a nürnbergi per következtében a nemzetközi jog határozottan definiálta, mi is a „népirtás” és a „háborús bűnök”, „az emberiség elleni bűnök” azonban továbbra sem lettek jogilag kodifikálva. Ami Pellt illeti, őt is vindikálta az élet, hiszen – ahogy a könyv címe is utal rá – része volt abban, hogy igazságot szolgáltatassanak a holokauszt áldozatainak. A könyv számos erőssége mellett meg kell említeni egy hiányosságot, ami sajnos jellemző az amerikai történelmi szakirodalomban. Pell sem Portugáliában, sem Magyarországon nem nagykövet volt, ahogy a szerző írja, „csak” követ (teljes nevén rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter). Ez a talán aprónak látszó tárgyi tévedés mégis fontos, mert jól jelzi, mennyire jelentéktelen súllyal bírnak a mai napig a kisebb európai országok az amerikai professzionális történetírásban és nyilván az egyetemes emlékezetben is. Érdemes a könyv kapcsán még egy megjegyzést tenni. A kötet témája igencsak időszerű olvasmány annak fényében, hogy mi

folyik a világ több pontján. Elég csak a két legkirívóbb esetre gondolni: az oroszok által 2022. februárjában megkezdett Ukrajna elleni invázióra és az abban elkövetett civilek elleni atrocitásokra, illetve a Hamasz 2023. októberében elkövetett terrorcselekményére adott izraeli válaszlépésre. Mindkettő rengeteg kérdést vet fel egyrészt abból a szempontból, hogy mi nyilvánul pontosan háborús bűnnek, másrésztől pedig hogyan lehet valakit ezekért felelősségre vonni. A hágai székhelyű Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) Vlagyimir Putyin ellen például körözést és elfogató parancsot adott ki, ami viszont csak névleges fenyegetést jelent az orosz elnök számára (Oroszország nem ismeri el az ICC joghatóságát), de egyben azt is jelzi, hogy a világ lelkiismerete nem tűr el bármit.

Graham B. Cox, *Seeking Justice for the Holocaust: Herbert C. Pell, Franklin D. Roosevelt, and the Limits of International Law* (Igazságkeresés a Holokauszt után: Herbert C. Pell, Franklin D. Roosevelt és a nemzetközi jog korlátai). Norman, OK: University of Oklahoma Press, 2019. x + 345 o.

Peterecz Zoltán

Démonok kísértette világ

Démonok, kísértetek, boszorkányok az újonnan megalakult Német Szövetségi Köztársaságban 1945–47-ben? Hogy lehett ez? A XX. század közepén? *Monica Black* történészprofesszor¹ érdeklődését felkeltette a szokatlan jelenség, és a nyomába eredt. Hihetetlen történetekre bukkant.

Egy délnémet faluban Frau N-ről a szomszédok azt tartották, hogy varázsló. Igen ám, de a faluba érkezett Herr C, aki azt állította magáról, hogy parancsol a mágneses erőknek, Frau N viszont a Gonosznak dolgozik. Amikor két falubeli váratlanul meghalt, Frau N-ről azt híresztelte, hogy a halálukért, és egy gyermek megbetegedéseért is ő a felelős. Azt javasolta, gyűjtés össze a gyerekek vizeletét; ő azt ráspricceli N. házára, így a nőnek nem lesz hatalma többé.

Frau N. nem tehetett mást, bíróság elé vitte az ügyet. A férfit bűnösnek találták rágalmaszásban, és rövid időre börtönbe zárták.

* * *

Monica Black szerint az, hogy egy megrágalmazott asszony a bírósághoz fordul, és a rágalmaszót ítélik el, aligha fordulhatott elő a tizenhatodik-tizenhetedik században; akkor a boszorkánysággal gyanúsítottat vetették szigorú vizsgálatok alá, és nem egy esetben máglyahalálra ítélték.

---

¹ Monica Black a Tennessee Egyetemen a történettudomány professzora. Másik megjelent munkája a *Death in Berlin: From Weimar to Divided Germany*, Fraenkel-díjnyertes. Monica Black Knoxvilleben él.

Frau N. és Herr C. esete azonban nem a kora újkorban történt, hanem a második világháború után, az újonnan létrehozott Német Szövetségi Köztársaságban! A Harmadik Birodalom szörnyűségei, a holokauszt és az emberi történelem legpusztítóbb háborúja után hitték azt az emberek, hogy boszorkányok szabadultak el a földön. 1947 és 1965 között „boszorkány-perrek” sorozata folyt le az NSzK-ban, főleg a katolikus Bajorországban és a protestáns Schleswig-Holsteinben. Általában vidéken, de a városokban is.

A boszorkányság vádja azt jelentette, ráfogták valakire, hogy varázslással balesetet, betegséget, kárt okozott. A boszorkány alakban közlekedő Gonosz sok állampolgár képzeletét kísértette a náciizmus után. A levéltári források ördögűzést, csodadoktorokat, démonokat említenek, és a végítéletről szólnak.

A kora-újkori boszorkány-hiedelmektől a II. világháború utániak sokban különböztek: most nem volt szex a gonoszszal, sem éjszakai repülés, nem volt parázna női démon, sem boszorkányszombat. A vádak sokkal földönjáróbbak voltak: a boszorkányok ártottak, betegséget okoztak, és erkölcsileg komolyak, egzisztenciális szempontból súlyosak voltak. Gyanú, bizalmatlanság járt a nyomukban. A háború megdöbbenette az embereket. Amit a náci Németország zúdított rá a világra, sokkolta őket. Hogy azért építettek ipari komplexumokat, hogy halottakat termeljenek! – ezt nem lehetett elhinni! Vagy hogy egész városokat elpusztítsanak a levegőből – döbbenetes volt!

A szerző az alábbiakkal magyarázza a hiszékenységet, babona-áradatot. A legyőzött Németország teljesen elvesztette az önállóságát, megszálló csapatok hatalma alá került. A brit és amerikai zónából Bizónia, majd 1949-ben a franciák csatlakozásával Trizónia lett. A kormányt lefejezték, a hatalmas német gazdaság bartellekre zsugorodott, az adminisztrációt idegenek irányították. A megszokott szavak és eszmék, szimbólumok és

üdvözlési formák tabuvá váltak. Szó szerint kicsúszott a talaj a németek lába alól. 1945 nyarán a szövetségesek a potsdami konferencián vékony csíkra zsugorították a térképen Németország területét az Oderától és a Neisse folyótól keletre. A bekövetkező forgószelemben tizenkét-tizennégy millió német menekült el, vagy úzték el őket az otthonaikból, és került az országhútra. Millió volt a halottak száma, és milliók maradtak oda a fogolytáborokban. Tömegek vesztek el mindent idegen célokért. „Minden, amit tettünk, hiába volt!” – idézte fel egy férfi.

A társadalmi elidegenedés és kizökkenés nagyon súlyos volt. Gyász, kétségbeesés, keserűség és harag jellemezte az embereket, mert eljátszották a bizalmukat. Legalább 300 ezer nem zsidó németet végzett ki a rezsim árulásért. A családi orvos a háború után is ugyanaz az ember volt, aki azt javasolta a nácnak, hogy sterilizálják a pácienseit. Az ilyen sérelmek soha nem mennek feledésbe. Sokan látták, amint zsidó szomszédákat elvitték, és csak később értették meg, mi történt velük. Az emberek vásároltak holmikat, amelyek kelet-európai zsidókéi voltak. A németek beültek a lakásaikba, és viselték a ruháikat, ültek az ebédlőasztaluknál.

1945 után a német társadalomban nem volt sorsközösség érzés (*Schicksalsgemeinschaft*), csak bizalmatlanság és tönkrement erkölcsi kötelékek. A Harmadik Birodalom arra biztatta a polgárokat, jelentsenek fel bárkit a Gestapónál, akiket aztán halálba vittek. Ennek emléke sem a bejelentőnél, sem a bejelentett családjánál nem múlik el. *Alexander Mitscherlich* pszichiáter szerint megfagyott a kapcsolat az emberek között. 1949-ben tízből kilencen nem bíztak senkiben. Az emberek hallgatólagosan megállapodtak, hogy az ország anyagi és erkölcsi állapota tabu téma. Bizonyos alapigazságok túlságosan mérgezőek voltak ahhoz, hogy beszélni tudjanak róluk. *Hans Erich Nossack* író szerint ugyanazon a nyelven beszéltek, de

nem értették egymást. *Heinrich Böll* „És száját nem nyitotta szóra” című regényének egyik szereplője nem tudott kapcsolatot teremteni régi ismerőseivel, helyett a temetőt járta.

* * *

A II. világháború végén Németország romokban hevert. Egész városokat ledöntöttek a bombák és a tüzéség. A fizikai rombolásnál, de még a legyőzetés és megszállás szegényénél is súlyosabb volt az erkölcsi romlás. Németország felelős volt a minden képzeletet felülmúló bűnökért. Mégis, rövid időn belül, az elfoglalt nyugati részekből Német Szövetségi Köztársaság lett. Integrálták a nyugati szövetségi rendszerbe, lebombázott városai újjáépültek, a fogyasztói jólét bősége visszatért. A történelemben nem sok ilyen szerencsés, sikertörténet volt, mint ez. Az elemzők kiemelték alapvető konzervatívizmusát, a stabilitását, és az alkotmányos köztársaság intézményét, amelyet Adenauer kancellár vezetése alatt hoztak létre. Az 1950-60-as évek megteremtették a kapitalista vállalkozás és a jóléti állam kombinációját, amely páratlan fogyasztói bőséget hozott a nyugat-németek számára.

Ez az, ahogy a nyugat-németek sokasága látni akarta magát. Egy új, nemzeti önkép volt alakulóban, olyan, amely nem a faji felsőbbrendűség és a rettenthetetlen katonai bátorság fantáziáján alapult, hanem a technikai ügyességen, a fegyelmen és a kemény munkán. Ugyanakkor a felszín alatt mindig ott volt a háborúnak és bűnöknek az emléke. A szürreálisan hirtelen változás azt hozta magával, hogy a náci elkövetőket nagy számban integrálták a társadalomba. Sokan beépültek a megváltozott gazdasági és politikai valóságba. Sok foglalkozási ág tele volt korábbi nácikkal.

Felületesen nézve úgy látszott, hogy a II. világháború utáni időkre a németek nem változtak. A német-zsidó filozófus, *Han-*

nah Arendt, aki az Egyesült Államokból hazalátogatott 1949-ben, azt írta, hogy az ország olyan, mintha semmi sem történt volna 1933 óta. Az előző évek lidércnyomásáról nem beszéltek az emberek. Közömbös, érzelmek nélküli népeiséget talált. A németek csak leporolták magukat, darabonként összeszedték a köveket, és indultak újjáépíteni. Az országuk összeomlása, megszállása, a bűnrészességük a legszörnyűsegebb bűnökben – mindez láthatatlanná vált, nem beszéltek róla, hallgatás borította. Az emberek nem említették, hogy hűségesekek voltak az előző rendszerhez, részt vettek az antiszemita fajirtásban, háborús bűnökben. *Hermann Lübbe* német filozófus szerint a náci bűnököt körülvevő csend tette lehetővé, hogy a régiből új országot építsenek. A csendben vált lehetségessé, hogy azok, aki a náciknak dolgoztak, és azok, akik aktívan ellenük fordultak, és mindenki a kettő között – együtt építse az országot. A nép hallgatott az újraegyesülés érdekében.

Azonban a harmónia nem volt teljes – állapítja meg a könyv szerzője. Senki sem felejtette el a démonokat, amelyeket a náciizmus szabadított rájuk; csak éppen nem beszéltek róluk. A múlt gyakran besurrant a látóterükbe, mint egy szellem, hogy emlékeztesse az élőket.

* * *

Monica Black könyve egy olyan társadalom történetét, lélektani ábrázolását nyújtja, amelyik erkölcsileg és anyagilag összeomlott, de hozzá kellett kezdenie önmaga újjáépítéséhez. A társadalom a mássá válás útját kereste, és a kavargó társadalmi bizonytalanság a boszorkányoktól való félelemben oldódott fel. Előjöttek a kísértések, apokaliptikus rémhírek, a kozmikus ítélettől és az isteni haragtól való rettegés. Milliók érdeklődtek az asztrológia, a parapszichológia, a szeánszok, tenyérjósítás, spiritualizmus, telepátia, jósítás, és a babonák felé. Természet-

fölötti jelenségeket láttak az égen. Monica Black szerint ez a jelenség a háború utáni Németország egyedülálló társadalmi sérülésének kifejeződése volt. Ez a terrorban, bűnben és szegyenben, felelősségben és veszteségben gyökerezett, amely a poszt-náci életet jellemezte. Black könyve kaput nyit egy démonok kísértette földre.

A háború vége felé az emberek féltek az újabb bombázásoktól, a Vörös Hadseregtől, egy újabb Kristályéjszakától, rettegtek Isten büntetésétől, a világvégétől. Nem csoda, hiszen Hamburg bombázásakor 34 ezer embert öltek meg. 1944 őszén ötezer német katona halt meg naponta a keleti fronton. 1945 januárjában egyetlen hónap alatt 450 000 Wehrmacht katona esett el. A bombák 1945 februárjában 25 000 embert öltek meg Drezdában egyetlen éjszakán. A holttesteket fém rácsokra tették, leöntötték égő anyaggal, és meggyújtották. Napokig égtek. Az emberek mérget, pisztolyt szereztek be, hogy öngyilkosok lehessenek. Érthető volt a rettegés.

* * *

És egyszer csak a káosz és halál után mindez hirtelen véget ért. Ahol egykor lakótömbök álltak, csak téglák és törmelék hegyek, megcsavarodott és elszenesedett vasak, törött üveg, és betonhalmok maradtak. Fehér lepedőcsíkok csapkodtak a romos házak ablakaiból. Nem volt tüzelő, ennivaló, és semmit nem lehetett kapni. A pénz értéktelen volt. Tuberkulózis, szifilisz, diftéria pusztított. Az infrastruktúra összeomlott. Menekültek milliói érkeztek, vagy vonultak át hazafelé a koncentrációs táborokból. „Gyökértelen társadalom” volt ez.

A szövetséges hódító erők előtt hatalmas feladat, az újjáépítés és az élet újraindítása állt. Az erkölcsi feladat legalább ennyire nagy volt. A megszálló katonák 1944-ben kezdték felszabadítani a náci táborokat. Olyan dolgokat láttak ott, amik

túl voltak az emberi képzeleten. Csonthalmokat, hamut és tömegsírokat, csontsovány haldoklókat és halomba dobált halottakat találtak.

Sztálin, Churchill és Rooseveltt 1945 februárjában a jaltai konferencián megegyeztek abban, hogy ha győznek, „kisöpriük a Náci Pártot, náci törvényeket, szervezeteket, elmozdítanak minden náci és militarista befolyást a közhivatalokból és a német nép kulturális és gazdasági életéből”. (29. o.)

A nürnbergi per 1945-ben kezdődött, és a Harmadik Birodalom vezetőinek az emberiség ellen elkövetett bűneit tárgyalta. Emellett a szövetségesek masszív köztisztogatást végeztek. Felrobbantották a náci emlékműveket, letépték a náci hősök nevét az utcákról, betiltották a náci ünnepeket. A Hitler-rezsim követőit a bűnrészesség öt kategóriájába sorolták be a „felmentett”-től a „fő bűnöző”-ig. A legveszélyesebbeket temetni küldték. A kevésbé bűnösöket romeltakarításra osztották be, és megfosztották az állásuktól. Az élelmiszer-adagolást úgy szabták meg, hogy „akinek a legjobban ment a Harmadik Birodalomban, annak a legrosszabb dolga legyen a birodalom összeomlása után”. Filmeket készítettek a haldokló túlélőkről; a kemencékről, a bulldózerekről, amint a holttesteket hatalmas árkokba tolják. A filmekkel a szövetségesek arra kényszerítették a németeket, hogy nézzenek szembe az iszonyú tömeggyilkosságokkal. A 31. oldalon a halottak eltakarításáról elborzasztó képek láthatók.

A németek kezdetben támogatták ezeket az intézkedéseket, de 1945 elején a nácitlanítás kezdett kínossá válni. Sokan meg voltak győződve, hogy a náci pártiak nem voltak mind cselekvő bűnösök, és hamarosan kiderült, hogy az állásából elbocsátott szakember hiányzik az újjáépítésben. A nácitlanítási eljárás emellett egyre korruptabbá vált, „csaláson, vesztegetéseken alapult”. Az emberek elszántan védekeztek az antisze-

mitizmus vádja ellen is, tagadták a nemzetiszocialista bűnök megtörténtét, vagy átruházták a szégyent a pártra, és az SS-re. Sokan különösen sértőnek tekintették, hogy „kollektív bűnösség”-gel vádolták őket. Az emberek igen gyorsan megtagadták a rendszert és ideológiáját, amely mellé nem rég még oly sokan odaálltak, *Karl Jaspers és Thomas Mann* elismerték a németek bűnösségét, és úgy vélték, csak a beismerést követheti megújulás. A feljelentések folytatódtak, az elidegenedés a családi életet is jellemezte. A martalóc katonák a német nők százezreit erőszakolták meg. A férjek hazatérésének nem mindig örültek, a gyerekek meg sem ismerték őket. Sokan rokkantan, kéz vagy láb nélkül jöttek vissza, vakon, süketen. Mások rémálmokkal küszködtek, és képtelenek voltak dolgozni. A megcsalást és a zavarodottságot a szégyen kérdése kísérte: mire volt jó a sok áldozat?

* * *

Németország nyugati zónájában egyre nőtt az ellenállás a náci tanítással szemben, az emberek általános amnesztiát követeltek a náci bűnökre. 1949 májusában megalkották a Szövetségi Köztársaság új alkotmányát, és felállt az új parlament, a Bundestag. Az ország nem volt teljesen független 1955-ig; de az általános amnesztiát törvénybe iktatták 1949 végén. Politikai megfontolásból kiterjesztették minden nyugat-németre, hogy ne jelentgessék fel egymást az emberek.

* * *

A háború utáni évek elején a klérus figyelmeztette a híveit, hogy óriási „apokaliptizmus” öntötte el a népi kultúrát, és sürgette, hogy térjenek vissza „az igaz bibliai magyarázatokhoz”. 1949-re a kötörmelék hatalmas tömegben a városok szélére tolták, vagy az utcák mentén halmozták fel. Újjáépítették az

iskolákat, megnyitották az egyetemeket. Új, demokratikus pártok alakultak. Megindult a szállítás. 1948-ban megszületett az új, értékes Deutsche Mark. Megjelentek az árucikkek a boltokban, a magazinok és újságok a standokon. Az élet kezdett újra alakot ölteni.

Mi okozta hát, hogy a javuló körülmények között újraéledt a suttozás a közelgő katasztrófáról és halálról majdnem négy évvel a háború után? *Alfred Dieck*, a göttingeni egyetem tanára úgy látta, a pánikot a megszállás négy éve váltotta ki. Ez sivárrá, reményt vesztetté tette az országot. Dick a megszállókat tette felelőssé, mert nem ajánlottak semmit a Hitlerbe vetett hit helyébe; mert forrásokat vontak el kártérítés címén; megtiltották, hogy a németek élelmiszert vásároljanak más országoktól, miközben az ország éhezett. Rosszallotta, hogy az amerikai kultúra ízetlen termékei átalakítják a németek gondolkozását; hibáztatta a német újságokat is. 1949–1950 között 160-ról 1,000-re emelkedett az újságok száma. Valójában a közelgő világvégéről szóló próféciaák élőszóban keletkeztek, és az újságok sokszorozták meg őket. Például arra figyelmeztettek, hogy március 17-én a világ véget ér. Monica Back szerint a németek a szovjetektől féltek, ugyanis ők az új német márka bevezetésére válaszul lezárták a Berlinbe vezető utakat. A szövetségesek berepülések ezrei révén látták el a várost a berlini légihídon.

Dieck az egyre vadabb hírek alapján megállapította, hogy „az idegek válságá”-ról, „tömegpszichózis”-ről volt szó. A legtöbb ember úgy véli – jegyezte meg –, hogy a II. világháborút az ismert amerikai pénzügyi körök – kód a zsidók megnevezésére – erőltették rá Németországra. Alfred Dieck kitartott amellett, hogy március 17-én vége lesz az emberiségnek. Ráadásul az északnyugati német rádió bemutatót egy darabot, amelyben egy hatalmas meteoreső fenyegette a Földet. Mivel ez a pillanat hasonlított 1938-ra, amikor Orson Wellesnek A világok

háborúja című filmjét sugározták az USA-ban, sokan visszatar-
tották a lélegzetüket.

Egy idegen a városban

1949 augusztusában a Szovjetunió kipróbálta első A-bom-
báját. Japántól Új-Mexikóig mindenfelé UFÓ-kat láttak. Los
Angelesben szokatlanul nagy hóesés volt. És miközben a vi-
lágvége-jóslatok folytatódtak, 1949 márciusában egy új hír kelt
szárnyra. Egy kis westphaliai városban, Herfordban egy jární
képtelen fiatal fiúhoz bekopogott egy különös idegen. Senki
nem tudta, mi történhetett, de a fiú kiugrott az ágyból, és újra
tudott jární.

A hír olyan hatással volt, mint derült égből a villámcsapás.
Tízezrek álltak sorba, csak hogy egy pillanatra láthassák a cso-
datévvőt. Egy hosszú hajú ember volt a gyógyító, kékes-fekete
öltözetben. A gyógyulást keresők leborultak előtte. A képével
tele voltak az újságok. Paparazzók, rendőrök, és dokumen-
tum-filmesek követték, bármerre ment. Csodadoktornak, meg-
váltónak hitték. Mások sarlatánnak, veszélyes holdkórosnak
tartották. A neve *Bruno Gröning* volt, a rádió interjút készített
vele, kormánytisztviselők magasztalták, arisztokraták, mo-
zisztárok dicsekedtek a barátságával.

Ki volt ez az ember? Herford abban a földrajzi körzetben
volt, ahol Alfred Dieck tanulmányozta az apokaliptikus rémhí-
reket. Akik jelet kerestek, lám, megérkezett.

Bruno Gröning korábban katona és hadifogoly volt. Tagja
volt a náci pártnak. Nem volt filozófus, nem alapított egyhá-
zat. Leginkább a jó és a gonosz szembenállásáról beszélt. A
meggyógyított fiú újra járásképtelen lett, de a gyógyítás más
esetekben tartós volt, és hatalmas tömegek követték Gröninget
mindenfelé; reményt és fantáziát vetítettek rá.

A herfordi Dieter Hülsmann ülsmann nevű kisleányról a münsteri egyetemi klinikán megállapították, hogy előre haladó izomsorvadása van. 1948–49 telén a kilencéves gyerek már nem kelt fel az ágyból. Valaki elhozta Gröninget Herfordba, és a kisleány felállt, két hét után segítség nélkül tudott járni. A család meghívta a csodadoktort, hogy lakjon náluk.

Dieter gyógyulásának hírére zarándokok ezrei lepték el a kisleányt, és a Hülsmann család háza környékét. Gröning néha még éjszaka is gyógyította a balkonról a lent összegyűlteket. A hírek csodákról szóltak.

1949 káoszába nem a világvége hozott megoldást, hanem a gyógyulási csodák. Pusztulás helyett gyógyulás következett. „A herfordi csoda” magával ragadta a nemzetet.

A különös gyógyító Danzig külvárosában nőtt fel. A II. világháborúban besorozták, és kiképzés után a szovjet tankok felrobbantása volt a feladata. 1945 márciusától októberig szovjet hadifogságban volt. Gröning korábban megházasodott, de miután két kisleány meghalt, a házaspár elvált. Gröning volt ács, küldönc, pincér, asztalos. Javított órát, mosógépet, biciklit. 1945-ben Danzig Gdansk néven Lengyelországhoz került, és ő menekült lett. Danzigban Gröning tagja volt a náci pártnak, ahogy családjának több tagja is. Amikor híressé vált, volt náccal vette körül magát.

Hamarosan németek ezrei utaztak Herfordba, hogy láthassák Gröninget. A gyógyulást keresők között sok volt a megérőszakolt nő, a háborús sérült férfi és az alultáplált gyermek. 1950-ben 200 ezer amputáltat, 56 ezer agyi sérültet, 34 ezer üvegszeműt és 6600 vak férfit tartottak számon. A városba érkező tömegek és a sok ezer menekült lakáshiányt okoztak. Áprilisban az egészségügyi főtiszt közölte Gröninggel, hogy tilos gyógyítania, mire ezerszám érkeztek a levelek az engedélyezés érdekében.

1949 májusában megalakult a Német Szövetségi Köztársaság. Az emberek a demokrácia elvére hivatkozva követelték a gyógyítási tilalom eltörlését. „A gyógyítás szabadsága” elvre is hivatkoztak. A *Kurierfreiheit* elvet még maga Bismarck hirdette ki a Reichstagban. A II. világháború előtt az emberek milliói látogatták a különböző hidroterapeutákat, homeopátiákat, sugár-terapeutákat, herbalistákat, kézrátevőket, imával gyógyítókat, antropozofiai gyógyászokat stb. A nemzetiszocialisták kezdetben támogatták a laikus gyógyítókat, Rudolf Hess és Heinrich Himmler is pártolta őket. De az állam hatalmas „fajnemesítő” vállalkozása miatt kevés lehetőség jutott e gyógyítóknak. 1939-ben a náci állam aztán véget vetett a *Kurierfreiheit*nek. Gröning maga azt nyilatkozta, hogy ő nem laikus gyógyító. Mi volt ő?

A herfordi protestáns lelkipásztor, *Hermann Kunst* azt írta Gröningről, hogy katolikus, nincs tanult foglalkozása, nem olvas semmit. Az ő adománya Istentől jön, ezt vallotta. Néha órákat tölt el egy beteggel. Végül azt mondja neki: most már egészséges vagy, vagy pedig, hogy ekkorra egészséges leszel. Kunst szerint Gröning leginkább vallási gyógyító. Gröning kijelentette, hogy csak a jó embereknek segít. A betegség büntetés a rossz elkövetéséért. Gröning gyógyításának megértéséhez a szerző a német népi orvosláshoz, és a boszorkányság témájához fordult.

* * *

A nagy boszorkányüldözés kora Európában már régen véget ért. Az utolsó boszorkány kivégzése Glarusban, Svájcban, 1782-ben történt. De a rettegés még élt, hogy a közösség valamelyik tagja titokban kárt okozhat a többieknek. *E. E. Evans-Pritchard* brit antropológus szerint a boszorkányságot elsősorban a szerencsétlenség magyarázataként kell elfogadnunk (1937).

Például a kelet-közép afrikai azande nép körében, mivel „a tények nem magyarázzák meg saját magukat”, a boszorkányság ad mindenre magyarázatot. Zandeföldön egy régi magtár időnként összeomlott, és a forráság elől az építmény alá húzódó emberek közül agyonnyomott valakit. Az azandék tudták, hogy a természetek rágják a magtárat. De ez nem magyarázta meg, hogy mikor dől össze, ki fog meghalni. Ezt a boszorkány intézte éppen akkor, éppen azzal az emberrel.

A boszorkányság hasonló magyarázat-szerepet töltött be a német népi gyógyászatban is. Ha a népi gyógyászok nem találtak természetes okot a betegségre, a természetfölöttihez fordultak: a csillagok és a hold állásához, a szellemekhez, démonokhoz, a boszorkányhoz. Az 1930-as években megjelent az *Atlas of German Folklore*. A kötet tartalmazza a rituális imádságokat, és a gonosz elűzésére használt mágikus szövegeket is. Az Atlaszt a Hamburg – Drezda – Dansk háromszögben, Berlin központtal, a lakosság 40–80 százaléka olvasta. Gröning éppen ebben a régióban aratta a sikereit, ahol a lakosság 90 százaléka hitte, hogy bizonyos emberek képesek varázsolni.

* * *

1949 június közepén a herfordi városvezetőnek elege volt az állandóan a környéken várakozó tömegből. Bejelentette, hogy Gröningnek csak egy bizonyos időben engedélyezi a gyógyítást. Erre a tiltakozók a városvezető akasztását követelték. A rendőrségnek kellett beavatkoznia. Ezerszámra érkeztek a levelek Gröninghez külföldről is A Freie Presse hiába figyelmeztette az embereket, hogy Gröning mentálisan beteg.

Egy cukorbeteg fiatal nem vette be az inzulinját, mert Gröning azt mondta, hogy ha „valaki hisz Istenben, meggyógyul”. A fiatalember súlyos kómába esett, alig tudták megmenteni. Az egészségügyi miniszter azonnal eljárást indított Gröning

ellen. Gröning arra hivatkozott, hogy ő könyörületességből segít mindenkin, pénzt nem fogad el. „Igen, hiszek Istenben. Én Istennel élek” – jelentette ki. (72. o.).

Egy orvos szerint a sokféle betegséget a társadalmi támogatás hiánya okozhatta. *Thomas Mann* megfigyelte, hogy a menekültek körében igen gyakori a szívbaj. Valaki felvetette, hogy az „árulás, elidegenedés és a hatalmi politika” szintén oka lehetett a betegségeknek.

Gröning ekkor egy bérelt villában rejtőzött el Heidelbergben, hogy megírja a tapasztalatait. A *Revue* magazin két újságíró és néhány orvost küldött hozzá, hogy cikksorozatot közöljenek róla. G. H. Fischer orvosprofesszor, pszichológus is részt vett Gröning munkájának tanulmányozásában. A megfigyelő stáb Fischer heidelbergi klinikáján működött. Ez a klinika a pszichoszomatikus orvoslás központja volt. A két újságíró állította, hogy Gröning a lelki (*seelisch*) betegségek gyógyításában sikeres. Fischer arról nem beszélt, hogy a Harmadik Birodalom az egészségügyet a fajnevelés szolgálatába állította. Nem utalt rá, hogy a náci rendszer faji alapon „fit” és „nem fit” kategóriákba osztotta be az embereket, és csak az árják házasodhattak. A nem fitteket megfosztották a legalapvetőbb ellátástól is. A zsidókat, romákat, sérülteket, örökletes betegségben szenvedőket biológiailag veszélyesnek nyilvánították. A német orvosok aláírtak legalább 400 ezer önként vállalt sterilizációt, és 260 ezer orvosi gyilkosságot olyanok esetében, akik az állam szemében „nem voltak értékesek, hogy éljenek”. Fischer arról sem szólt, hogy a Heidelbergi Egyetemről a zsidó, pacifista és szocialista professzorokat eltávolították. A háború után is megtartották a náci érzelmű orvosokat.

A klinika, ahol Gröning kísérleteit ellenőrizték, Viktor von Weizsacker neurológus vezetése alatt állt. (Weizsackernek, a Szövetségi Köztársaság későbbi elnökének unokatestvére.)

Breslauban (Wroclaw) von Weizsacker megszerezte az „eutanáziában” elhunyt gyermekek agyát a kísérleteihez. Szükségesnek tartotta az embereken végzendő kísérleteket. Egyébként a pszichoszomatikus gyógyászat hirdetője volt. Ez a fizikai szenvedésre összpontosított, amit az értelem és a test közti patológus kölcsönhatás okoz. A pszichoszomatika gyakorlója szerint a betegnek a testét és lelkét együtt kell kezelni. Gröning maga is pszichoszomatikus megközelítéssel gyógyított, azaz számba vette az ember lelki életét is. A háborús élmények miatt nagyon sokan szenvedtek gyomorbántalmaktól, reumától, neurózistól és paralízistól. Ezek többnyire lelki eredetű bajok voltak.

Fischer professzor a Gröninghez érkezett levelekből kétezeret átnézett. Ennek 57 százalékát nő írta. Egy részüket, mivel nem feleltek meg az intelligencia-teszten, sterilizálták a náci fajnemesítő program keretében. Nagyon sokan lelki sérültek voltak, öngyilkosságra készültek. A megerőszkolt asszonyok ebbe betegedtek bele. Ha az orvosok nem találtak szervi bajt, a fájdalmak akkor sem voltak fantom panaszok. Fizikai betegségekről volt szó, lelki eredettel – állapította meg Fischer. A levelek egyéni fájdalmakról szóltak, de a német szenvedéstörténetet tükrözték. A betegségek, fájdalmak a nemzet kollektív sorsának következményei voltak. Fischer a bajokat nem a náci korszaknak, hanem a vereségnek és a megszállásnak tulajdonította.

Azzal, hogy nem beszéltek a szörnyű háborús bűnökről, az öldöklésről, lehetővé vált, hogy a nemzet a vádak alól felmentse magát. A nyugat-németek a háború áldozatainak tartották magukat. A Harmadik Birodalom iszonyú bűneit Hitlernek és az SS-nek tulajdonították, akik becsapták és félrevezették a nemzetet. A kollektív áldozati szerepből következett, hogy élesen elutasították a náciitlanítást. Mindenki azt akarta, hogy „a múltat feledés takarja!” Érdekes, hogy e furcsa elhallgatás

és ordító csend idején, milyen sok nyugat-német akart beszélni Bruno Gröninggel. Ő hajlandó volt meghallgatni őket, és ezzel bizalmat ébresztett bennük.

Gröning 1949 kora őszen Münchenbe ment egy tudományos kör meghívására. Hamarosan óriási tömeg gyűlt oda, és eltitkolt fájdalmak, betegségek kerültek napvilágra. A szemtanúk megállapították, hogy Gröning tömeges lélektani megújulást nyújtott. Gröning híre egyre nőtt.

* * *

1940 júniusa és 1945 áprilisa között 66 légitámadás érte München. A város központi része, és a vasútállomás környéke 74 százalékban rommá vált. Rövid időn belül a törmeléket a romok tövébe húzták, és tisztára separték az utcákat (lásd a fotót, 92–93. o.). München felvillanyozódott Gröning érkezésekor. München ugyan vonakodva csatlakozott a nácihoz, mégis ez a hely volt a szülővárosa az NSDAP-nak. Hitler itt dolgozott az első világháború után. Az 1923-as sörpuccs itt tette híressé. München azonban részt vett az 1918–19-es szocialista felkelésben, és ez volt a rövid életű Bajor Szocialista Köztársaság fővárosa. A város könnyed szellemiségű és széles látókörű volt, számos művésznak és tudosnak adott otthont, nem beszélve az ezoterikusokról, spiritualistákról, az okkultista Thule Társaságról, a paranormális kutatásokról. Ezért a bajor Gröning beleillett München légkörébe, bár a nagyobb tömeg Rosenheimnél gyűlt össze. A város az Alpok lábánál egy nagy mezőn feküdt, korábban lótenyésztő farm volt, a közepén a Trotter Farm nevű kaszinóval. A tulajdonos ide hívta meg Gröninget.

Reggel a kaszinó tulajdonosa az erkélyről felszólította a tömeget, hogy ne álljanak egymáshoz közel, hogy a gyógyító energia áramolhasson köztük. Ezután megjelent az erkélyen maga Gröning, és a zajongó tömeg halálos csendbe merült,

minden arc a kis jelentéktelen ember felé fordult. Ő sokáig nézett a tömeg fölött a távolba, majd nagyon halkán szólalt meg. Kijelentette, hogy azt fogja meggyógyítani, aki hisz benne, és az Úr Istenben. Pénzt ne hozzanak az emberek, csak a betegsé-
güket hozzák. Nem gesztikulált. Ezután arra utasította a hall-
gatóságot, tegyék a kezüket a fájó testrészükre, és csukják be a
szemüket. Tíz másodperc múlva kinyithatták, és el kellett mon-
daniuk, mit éreznek. Bizsergésről számoltak be. Ekkor Grö-
ning visszavonult elszívni egy cigarettát. Teljesen kimerültnek
látszott. Egy héttel később egy detektív visszament a Trotter
Farmra. Az emberek mind arról számoltak be, hogy eddig nem
tudtak járni, egy gyermek nem tudta mozdítani a fejét stb., és
már járnak, mozdulnak az izmaik, sokan sokkal jobban vannak.

1951-ben Gröninget bíróság elé idézték, mert engedély nél-
kül gyógyított. Szakértőként Alexander Mitscherlich pszichi-
átert hívták be. Úgy vélte, a csodadoktor mágikus világban él.
Patologikus eset, a személyiségfejlődésében idegi törés törté-
hetett. Gröning nem sarlatán, de nem is csodatévő. Mitscherlich
és felesége a könyvükben megállapították, hogy a németek na-
gyon erősen azonosultak Hitlerrel, és a bukás után a vonzódás
minden szálát el kellett tépniük. Emiatt képtelenek szégyent és
bűnrészességet érezni. Ehelyett valami örökös elfoglaltságba
menekültek: állandó munkába, újjáépítésbe. 1949-ben, amikor
Gröning kiállt a Trotter Farm erkélyére, és megvilágították,
amint lenézett a tömegre, sokakban felmerülhetett Hitler képe,
ahogy a néphez beszélt.

A riporterek beszámoltak róla, hogy a Trotter Farmnál na-
gyon sokan meggyógyultak. Mária Würstel, aki 1938 óta szinte
teljesen béna volt, és iszonyú fájdalmakkal küszködött, most
kacagva, sírva szaladgált a boldogságtól. Egy gyermekbénulá-
sos, kerekesszékes asszony felállt, és elment. Egy férfi, akinek
a feje sérült meg a háborúban, végre megszabadult az állandó-

an hallott zúgástól. Sokan támogatták a csodadoktort, például München rendőrbiztosa, egy parlamenti képviselő és maga Hans Ehard bajor miniszterelnök is.

Gröning látására naponta 12–18 ezer ember érkezett, és valósi énekeket énekeltek, hangosan imádkoztak. Amikor elterjedt a hír, hogy Gröning elment Trotter Farmról, a sok tízezres tömeg rohant utána az új helyre, majd az újabb helyekre. 1949-ben az a hír jött, hogy itt a világ vége. Sokan Gröningben bíztak, hogy segíteni fog.

Eljött az ősz, lehűlt az idő, a Vöröskereszt sátrakat állított fel, és szalmával hintették fel a piacssarnokot a betegek részére. Járványtól lehetett tartani. Az amerikai katonai rendőrségtől kértek segítséget. A parlamentben Gröning mellett és ellene szólaltak fel. Támadták az IG-Farben, amely a cyklon-B gázt gyártotta a gázkamrák számára. Végül maga Gröning küldte haza az embereket a Trotter Farm erkélyéről, és bejelentette, hogy szabályozott körülmények között gyógyító központot alapít Rosenheim közelében. A sokaság ezután is a helyszínen maradt.

Szeptember vége felé kezdett változni a hangulat Gröning körül. A kérdés az volt, hogy valóban csodadoktor, vagy egy pszichoterapeuta. Egy orosz emigráns gróf és a társa megtámadták Gröninget, hogy csaló, iszákos, a fiatal nők kihasználója. A sok gyógyítás viszont igaz volt, és Gröning jogi eljárással válaszolt a grófnak. 1949 novemberében 120-an petíciót nyújtottak be a bajor parlamenthez, hozzanak létre gyógyító központot, ahol Gröning dolgozhat. A parlament megígérte a központot. A Trotter Farm körül már nem ácsorgott tömeg, és egy orvos úgy vélte, a Gröning-mítosz lassan elhal.

Egy Otto Meckelburg nevű ember felvetette Gröning sajtófőnökének, hogy alapítsanak egy orvosi központot az Északi-tengeren Wangerooge szigetén a környék szállodásainak

anyagi segítségével. A történet dokumentumait a Bajor Állami Levéltár őrzi.

Otto Meckelburg tagja volt a Hitler Jugendnek, majd az SS-nek. Meckelburg a koncentrációs táborok adminisztrációját intézte. Parancsnoka volt a Prince Eugen Hadtestnek, amely sok bűnt követett el a polgári lakossággal szemben. Számos kitüntetést kapott. A dokumentumokból nem világos, hogy Obersturmbannführerséggig vitte-e a ranglistán. Ha igen, akkor ugyanolyan rangja volt, mint Rudolf Hössnek, vagy Adolf Eichmann-nak.

1945 májusában megváltozott a világ: Meckelburg bajtársai többen – a bukás és a jövőtől való félelem miatt – öngyilkosok lettek. A szövetségesek náciatlanítási politikája lesújtott az SS-re. A halottakat kellett temetniük, vagy rejtőzködtek. Nem tudtak elhelyezkedni, az üzleti életben próbálkoztak. A rendőrség érdeklődött is Otto Meckelburg és a pénze iránt. Ismerősei szerint Meckelburg Hitler V-2-es rakétáinak volt a szakértője, emellett a feketepiacról élt: kakaót, teát, kávét árult, amit a berlini léghídon szerzett be. Trágyát vagonszámra tudott szerezni, amikor nem lehetett kapni. Mint volt SS-tiszt, el tudta intézni, hogy a náciatlanítás folyamán a „társutas” kategóriába került.

Adenauer kancellár 1949 szeptemberében amnesztiát adott a náci korszak bűnöseinek. Otto és Gröning ekkor találkoztak, Otto ekkor jöhetett elő a cellei bujkálásból. A közeli erdőben élt egy csirkét tenyésztő erdész, Otto Heninger nevű ember –, valódi nevén Adolf Eichmann. Körülötte összegyűltek a régi bajtársak nosztalgizálni, köztük volt Otto Meckelburg is.

Egy alkalommal Otto feleségét, Renée-t Gröning telefonon küldött „gyógyító hullám”-mal meggyógyította. Ez után találkozott a Meckelburg házaspár személyesen Gröninggel. Elkezdték tervezni a Wangerooge szigeti, gyógyító központot. Megegyeztek: Otto intézi Gröning anyagi ügyeit. Alapítványt hoztak lét-

re a kölcsönök és adományok kezelésére. Eleinte simán ment a dolog, azonban hamarosan nézeteltérés alakult ki közöttük a pénz miatt. Gröning nem fogadott el pénzt a betegektől, de a hotelben és bárban eszméletlenül költekezett. Otto azt akarta, hogy a páciensek fizessenek az alapítványnak. Gröning azonban szórta a pénzt. Ivott, tivornyázott. Együtt ivott a rendőrökkel, és megajándékozta őket egy-egy üveg snapsszal. Rendszertelenül evett, például 2-3 nap alatt csupán egy felvert tojást fogyasztott. Naponta fürdött, és maga mosta ki az egyetlen ruháját, amit a fűtőtesten szárított meg. Állítólag nőfaló volt.

A Meckelburg-pár beszedte a díjakat, szerveztek, szerződéseket kötöttek, és a sarkukra álltak. Üzleti érzéket akartak kifejleszteni Gröningben, de ez reménytelen volt. 1950 januárjában Meckelburg egy kisebb gyógyulni vágyó csoportot meghívott Wangerooge szállodájába. A betegek a mozi nagytermében várakoztak, a színpad sötét volt. Ekkor belépett Gröning, és megkérdezte, kinek fáj valamije. Sokan felemelték a kezüket. Ezután újra megkérdezte, és már kevesen jelentkeztek. Gröning megállapította, hogy az emberek nem hisznek Istenben. Ő azért jött, hogy visszaadja az igazi istenhitet. Aki belép erre a kis szigetre, meggyógyul. Isten az igazi orvos, nem Gröning – mondta a csodadoktor. Az összejövetelnek vége – fejezte be.

A Gyógyító több helyre is elment a környéken. Mindenütt rengetegen várták. Gröning megállt a tömeg előtt, és csendben állt. Majd egy rokkant eldobta a mankóját, egy kicsi lány mozgatni kezdte a lábát, a karját, egy férfi felállt a kerekesszékéből. Odakint tömegek várakoztak, hogy bejuthassanak. A Gyógyító azt mondta, az emberiség 90 százalékát meg tudja gyógyítani, 10 százalékát nem, mert nem hisznek Istenben. Egy orvos azt állította, hogy a Gröning-művelet egy ügyes bűnös klikk csalása.

1950 februárjában Gröning a kíséretével együtt egy mittenwaldi kocsmába ment, hogy ott gyógyítson. Otto jelentős

összeget gyűjtött össze a résztvevőktől. A házaspár állandóan őrizte Gröninget, nehogy szerződést kössön más menedzserrel. Egyszer sikerült megszöknie, leitta magát, és egy asszony szobájában akadtak rá. Renée sírva kérte, hogy többé ne tűnjön el. Közben Otto próbált engedélyt szerezni a bajor kormánytól, hogy megnyithassák egészségügyi központjukat.

Gröning egy napon beutazott Bayreuth-ba, ahol felismerték, és meghívást kapott Kálmán Imre operettjére, a Cigánybáróra. Másnap az egész szereplőgárda ott volt a szállodájánál. Közben a rendőrség tudomást szerzett Meckelburg feketézéséről, és állítólagos érintettségéről a V-rakéta tervekben. A vádak idővel tisztázódtak. A bajor kormánytisztviselő úgy nyilatkozott, hogy Gröning gyógyíthat, ha orvosi ellenőrzés alatt dolgozik. Egyébként orvosok, kormánytisztviselők akarták gyógyíttatni magukat vagy a rokonaikat vele. A gyógyítási tilalom megszegésével még mindig vádolták.

Az eredménytelen tárgyalások és a nézeteltérések miatt a Meckelburg-Gröning partnerség felmorzsolódott. Meckelburgot megfosztották ügyvédi jogaitól, kis időre le is tartóztatták. Kiderült, hogy kb. százezer német márkát szedett össze, amit telefonra, szállodára, adóra, ügyvédekre, és Gröning hatalmas cigaretta- és kávészámláira számoltak el. Júliusban vizsgálat indult mind Otto, mint Gröning ellen csalás és tilos gyógyítás miatt.

Otto és Renée túlságosan durvának találta Gröninget. Egy szent gyógyító képe nem egyeztethető össze a Raszputyin-szerű iszákos és nőző Gröninggel. A Meckelburg házaspár és Gröning útjai tehát elváltak, bár még igen sokszor találkoztak a bíróságon. Mindannyiszor szabadon távozhattak, a vádakat bizonyíték hiányában elejtették. Ugyanebben az időben menekült el Otto „vértestvére”, Adolf Eichmann amerikai fogságából Argentínába, ahol meglehetősen kényelemben élt még évekig.

* * *

1950-re Nyugat-Németország újjáépült. Már nincs élelmiszerhiány, működnek a kórházak, az ipari termelés, járnak a vonatok, a villamosok. A földeket megművelik, sok csirkét, libát nevelnek. A felszín rendben, de a múlt még jelen van a lelkekben. Még tartanak a gonosztól, félnek a démonoktól, és védelmet keresnek. 1949 októberében egy csoport kislány azt mesélte, hogy találkozott egy fehér ruhás asszonnyal, Isten anyjával. A hír elterjedt, és 1949–1952 között másfél millió ember érkezett Heroldsbachba. Végül maga Mária fenyegette meg a tömeget, hogy ha nem mennek haza, jönnek az oroszok. A rajongók főleg azok voltak, akik átélték a koncentrációs táborokat, és látták a kivégzéseket.

1951 végén egy éjszaka München egyik villájába kihívták a rendőrséget. Kiderült, hogy a házban böjtöléssel és imával ördögűzést folytatnak. Ráadásul a csoport protestáns volt. A szerző több ördögűzőt, prédikátort, gyógyítót említ. Egy Zaiss nevű ember például kijelentette, hogy szerencsétlenségek sora következik a németekre, mert „hat millió zsidót öltek meg, és ezt a mi nemzetünk tette!” (144. o.) Az 1950-es évek vége felé körülbelül háromszáz Zaiss-közösség működött az országban. Szenvedélyesen kinyilvánították, hogy bánják a zsidók meggyilkolását. Vasárnaponként nagyon sokan hallgatták Zaiss prédikációját.

Gröning a Meckelburgékkal való szakítás után egy laikus gyógyító müncheni hivatalában dolgozott. Előadásokat tartott a helyi kocsmában Isten útjáról, és a Gonoszról. Ugyanabban a wagnerbraui kocsmában beszélt a Gonoszról, ahol valamikor maga Hitler is megszállt. Csak a jókon tud segíteni. Azt mondta, hogy az emberekben van egy *Scheinhund*, egy gazember. Azt tanácsolta az embereknek, temessék el végleg a gyűlöletet.

1950-ben Göring és a Meckelburg házapár ellátogatott Obe-

rammergauba, a híres passió-játék helyszínére. A lakók a harmincéves háború óta megrendezték Jézus szenvedéstörténetét. 1934-ben Hitler is megjelent a passión. 1950-ben a fél millió látogató között ott volt Eisenhower és Adenauer. Öt évvel a háború után a falusiak még újraválasztották volt náci polgármesterüket. A passió-játék antiszemita szemléletet sugárzott. A Jézust alakító férfi szintén náci volt. A múlt nem szorult ki az emlékezetből, csak apránként halványodott. *Jan Gross* történész úgy látta, hogy a lengyelek tagadják a részvételüket zsidó társaik meggyilkolásában, pedig egy ilyen nagy hazugság után minden hiteltelen lesz, és mindenki leleplezéstől fog félni. Egy ekkora bűn beszívárognak az élet szerkezetébe, minden rétegébe.

Egy új csodadoktor bukkant fel egy Eberling nevű asztalos személyében Dithmarschenben. A férfi azt mondta egy beteg kisbaba szüleinek, hogy a gonosz a ház körül járkal. Megláták ott a szomszédasszonyt, feljelentették. Ezután mindenki mindenkit feljelentett, beavatkozott a házaspár fia, a korábbi polgármester, hamarosan a sajtó is. A rendőrség megállapította, hogy a falu hajlamos az intrikákra. A babona mindig is uralta az emberek gondolkodását.

A katolikus és a protestáns egyház is foglalkozott a boszorkány-történetekkel. A két világháború között nyolc boszorkányper volt, a Harmadik Birodalom idején tizenegy, 1947-1956 között hetvenhét. És még nem beszéltünk a kisvárosok pereiről. Már a pletyka elhangzása is tönkretelhetett családokat. Az emberek ki sem merték ejteni a boszorkány szót. Gröning „gonosz emberről”, vagy „a Sátán szolgájáról” beszélt. Boszorkánypereket tartottak a nagy városokban, Berlinben, Hamburgban és Kielben is. A legtöbb ilyen bírósági tárgyalás Schleswig-Holstein északi államaiban és Alsó-Szászországban volt. Ilyen esetek voltak Franciaországban, Olaszországban, Angliában, Magyar- és Lengyelországban. A boszorkányság árulást

jelentett, még hozzá a közeli emberi kapcsolatokban, leginkább a szomszédok között. A biztonság hiánya esetén tört fel, olyan helyzetekben, mint a II. világháború utáni idők Németországában, és a történetek mögött lévő okok keresésével lehet magyarázni. Ha nem értették, miért lett beteg a gyerek, miért nem adott tejet a tehén, akkor a boszorkányokat hibáztatták.

Az ötvenes években jelentek meg a Heimat-, azaz „szülőföld”-filmek a szép, érintetlen nyugat-német vidékről, amelyen még nem hagyott nyomot a fasizmus, a háború, az öldöklés. Ezzel teljesen ellentétes volt a vidék képe a náciizmus utáni években, különösen az Északi-tenger és az Elba folyó között. Ez a terület otthona volt a militáns, antiszemita *Landvolkbewegung* mozgalomnak, és itt volt minden tizennyolcadik személy tagja a náci pártnak. S ezen a területen volt jelentős a boszorkány-pánik.

* * *

Eberling eredeti szakmája ács volt, de dolgozott acélműben, szén-bányában, részt vett a Siegfried katonai erődsor építésében, dolgozott a Luftwaffe konstrukciós helyszínén. Végül ácsként kereste a kenyeret hatgyermekes családjának. Gyógyító tevékenysége vallásosságából indult ki. A náci időben letartóztatták mint Jehova tanúját. Csalás vádjával tizenhárom hónapra börtönbe vetették. Eberling apja eközben polgármester volt. Eberling ezután folytatta a gyógykezeléseit, és egy sterilizált férfit annyira „meggyógyított”, hogy a feleség teherbe esett – a közreműködésével. Schleswig-Holsteinben, bár igen sokan tagjai voltak a Náci Pártnak, a lakosság 99 százalékát teljes rehabilitációban részesítették.

Nagyon kínos helyzet állt elő egyes közösségeken belül. A falusiak többsége emlékezett rá, hogy a náciik tulajdont, pozíciót osztottak a barátoknak. 1945 után ezek a barátok elvesz-

tették jogtalanul szerzett tulajdonaikat. A döntést a náciitlanításban a szociáldemokraták hozták meg – a saját közösségük tagjaival szemben. Ez óriási bizalmatlanságot keltett az emberek között. A boszorkányvád része volt a feljelentés elterjedt divatjának.

* * *

Eberling tárgyalása 1954-ben kezdődött. A vád a laikus gyógyítást tiltó törvény megszegése, emellett rágalmazás, hanyag kezelés és gyűlöletkeltés volt. A Kieli Egyetem pszichiátriai osztályán megállapították, hogy élénk a képzelete, de egészséges. Azt nem vizsgálták, hogyan viszonyult a korábbi politikai berendezkedéshez. Eberling mindig csak „a gonosz erő”-ről beszélt. Az ügyvédje szerint ő a régió gyermeke, amely tele volt babonával. A legfelső bíróság négy hónap börtönre és négyszáz márka bírságra ítélte.

Johann Kruse nyugdíjas tanár figyelmeztette a hatóságokat, hogy ahogy nem régen az emberek a zsidókat, most a boszorkányokat jelentették fel, és az, hogy bármikor bárkit megrálgalmazhatnak, veszélyeztetni a társadalmat. Hiába, a könyvét bezúzátták. A hatóságok nem foglalkoztak a témával.

1956-ban megjelent a Planet Kiadónál egy mágiáról szóló könyv, „Mózes hatodik és hetedik könyve” címmel. Kruse úgy látta, terjeszti a babonás hiedelmeket, ezért be kell tiltani. A hatóságok szerint nem kell a könyvet komolyan venni. A könyv tulajdonképpen a varázslás kézikönyve: szertartások, varázsigék leírása mellett útmutatást nyújt, hogyan lehet Luciferrel kapcsolatba lépni, hogy lehet varázslással vagyont, szerelmet szerezni, hatalomhoz jutni, sérülést okozni, vagy elhárítani. A Mózes-könyv nagyon népszerű volt a XX. században a németek körében. A kerettörténet szerint Isten több bölcsességet adott át Mózesnek, mint ami benne van a Tórában, és e ki-

maradt részeket tartalmazza a hatodik és hetedik könyv. Ezeket többször kiadták, átdolgozták, változtatták az idők folyamán. A nemzetiszocialisták nem szerették az ezoterikus irodalmat. A fekete könyv, piros szelű lapokkal egyházi énekeskönyvnek nézett ki. A könyvet eredetileg kilencezer példányban adták ki, ezt további kiadások követték. Még az 1970-es években is árusították. A Berlieni Porosz Állami Könyvtárban nem lehetett hozzájutni, mert állandóan ellopták a példányokat.

A Mózes-könyv tele van héber szavakkal, betűkkel, zsidó szimbólumokkal. A Dávid csillag mindjárt a borítón látható. Az a gondolat, hogy a zsidóknak varázserejük van, már a náci kor előtt benne volt a köztudatban. Az ezoterikus írások gyakran vettek át elemeket a vallási hagyományokból. Ez a magyarázata, hogy a zsidó szimbólumok oly sokáig éltek a keresztény és az ezoterikus irodalomban.

Kruse kitarzott amellett, hogy a Mózes-könyv veszélyes az iskolás gyerekekre. A braunschweigi bíróság a kiadót súlyos pénzbüntetésre ítélte, és a könyv példányait elkobozták. Pár hónappal később az alsó-szászországi minisztérium elismerte, hogy néhány embert, akiket boszorkányoknak mondtak, fizikailag és mentálisan is bántalmaztak, nem ritkán az öngyilkosságba kergettek. A konkrét esetek feltárásánál azonban falakba ütköztek. Kruse küzdelmének egy eredménye volt: a Mózes-könyv eltűnt a polcokról. Közben a kiadó emberei fellebbeztek, és elérték a felmentésüket.

Ezután Kruse-t is megtámadták, mondván, nem érti meg a Mózes-könyv jelentőségét, különben pedig az édesanyja boszorkány lehetett. A támadó egy volt náci, ekkor éppen a szociáldemokrata miniszterelnök volt. Kruse hiába védekezett. Amnesztiát hirdethetett a hatóság, de a régi gyanúsítás és ellenségeskedés élt és működött.

Egy új korszak hajnala

1957 július végén Bruno Gröning belépett a müncheni bíróság tárgyalótermébe, hogy nyolc év után végre véget érjen élete hosszú drámája. Ekkor már más ember volt. Még most is hirdette, hogy higgyenek az emberek Istenben, hogy elkerülhessék a betegségeket és a gonoszt, de beszélt a gyógyszergyártó iparról is, amely az orvosságaival segíti a betegeket.

Nemcsak Gröning változott; az NSzK egyre jobban beágyazódott a Nyugat katonai és gazdasági struktúrájába, az ország keleti és nyugati részre osztása állandónak tűnt. Már az utolsó német hadifoglyok is hazaérkeztek a Szovjetunióból, és beilleszkedtek a társadalomba. A háború csakugyan véget ért. 1954-ben Nyugat-Németország megnyerte a futball világbajnokságot, amelyet végre lehetett ünnepelni. A gazdaság működött, a fogyasztói társadalom hűtőszekrényei fel voltak töltve. Brando- és Bardot-filmeket nézhettek, Elvis Presleyt hallgattak, a fiatalok rock and rock-koncertekre jártak. A régi világ után ragyogó új következett, és újra felerősödik a német büszkeség és felsőrendűség érzése. A túlvilági büntetéstől való félelem elmúlt.

A Gröning-tárgyalást már a messzi múlthoz tartozónak érezték az emberek. Zavaró momentum volt Ruth K. tizenhét éves, tuberkulózisban szenvedő lány sorsa, aki a végsőkig ragaszkodott Gröninghez, és elutasította a klinikai kezelést, ahol streptomycint kaphatott volna. Végül meghalt. Néhány hét múlva a lány apja is meghalt. A sajtó szerint megszakadt a szíve. A bíróság nem talált okot a további vizsgálatokra. 1952-ben Gröninget másodszor is felmentették a gyógyítási tilalom megsértésének vádjá alól is. Gröning gyógykezelése ugyanis kívül esett a jog hatókörén. Gröning nem említette a gyógyulást, csak az istenhit felé terelte hallgatóit. Sztaniolpapírból gyúrt

labdákat adott az embereknek, hogy emlékezzenek rá, ahogy az egyház szentképeket szokott adni a híveinek. Azt tanácsolta az embereknek, ne gondoljanak a betegségekre, és fedezzék fel újra Isten rendjét a világban. Egyébként mindegy volt, mit mondott, Gröning visszafordította őket az egészség felé, és Isten felé. Ő maga volt az orvosság.

A hidegháború idején reneszánsza volt a parapszichológiai tanulmányoknak, az 50-es évek vége felé már intézményesültek ezek a kutatások. Hans Bender professzor freiburgi intézetében megállapították, hogy a mágikus gyógyítás alkalmával mágikus kapcsolat alakul ki a beteg és az orvos között; a beteg hiszi, hogy orvosa olyan erővel rendelkezik, amilyennel senki más. Gröning képességeit inkább a pszichológiához sorolták. Gröning az 50-es évek végén már nem volt különlegesség, mert sokan foglalkoztak hasonló gyógyítással.

Gröning tárgyalása idején, 1957-ben hatalmas tömeg gyűlt össze a müncheni Igazságügyi Palota előtt. Most is azt hirdette, hogy az ember meg tudja gyógyítani magát, csak figyeljen a testére. A bíróság Ruth ügyében felmentette. 1958 márciusában az államügyész szigorúbb büntetést kért rá, mert tovább is gyógyított. Azonban 1959. február 21-én Bruno Gröning meghalt. Gyomorrákban, ötvenkét éves korában. Vele együtt véget ért egy korszak is. A háború utáni időszak, a veszteség agóniája, a spirituális betegségek ideje. Néhány évvel korábban Dieter Hülsmann is meghalt tizenhat évesen. Ő volt a kisfiú, Gröning első páciense.

1961-ben ismét bíróság elé került a Mózes-könyv, és tisztességtelen hirdetésnek minősítették. Ugyanebben az évben a schleswig-holsteini belügyminiszter jelentést tett közzé a boszorkány ügyek vizsgálatairól. Olyan kevés eset fordult már elő, hogy nem volt szükség intézkedésre. A babonát csak a nép felvilágosításával lehet megszüntetni. Az emberek a boszorkányságot már a múlthoz tartozó hiedelemnek tartották.

Voltak, akik a változást a televízió megjelenésének tulajdonították. Mások az úrutazásnak. Valószínű azonban, hogy a boszorkányhit – a látens viszontvadászkodás, a társadalmi bizalmatlanság és a lelki bizonytalanság – a megtorlástól való félelemmel együtt elmúlt. Gröning dillenburgi sírjához sokan elzarándokolnak. A város róla lett híres, holott Orániai Vilmos szülőhelye.

A háború rengeteg halottat és elképzelhetetlen mértékű anyagi rombolást hagyott maga mögött, de súlyos erkölcsi kérdéseket is felszínre hozott az emberi viselkedés szélsőségeivel, a tömeggyilkosságokkal kapcsolatban, amelyekre ma sincs igazán magyarázat, illetve felmentés.

A múltat nem lehet letagadni. Mindenképpen utat talál magának. Ahogy az Egyesült Államokban ma is felmerül a félelem a fehér amerikaiakban, hogy a föld eredeti tulajdonosai, a bosszúálló indián szellemek nem térnek-e egyszer vissza, hasonlóképpen a szellemek ott időznek a német társadalmi életben is a holokauszt és a nácizmus óta.

Ez a könyv a Német Szövetségi Köztársaság nagyon nehéz idejéről, a II. világháborús vereséget követő évekről szól. Nyomasztó kérdés volt, hogy ha a társadalom bizonyos eszméket elfogadott, mi történik, ha a feltételek, amelyek konszenzust teremtetek, nincsenek többé? Folytathatja-e a társadalom, vagy megtörik és darabokra esik szét?

A nyugat-német társadalom, mint tudjuk, nem hullott darabokra. A nyugat-németek sikeres demokráciát és gazdaságot építettek. De éppen ezen a „sikertörténet”-en kell a leginkább elgondolkoznunk. Mert, hogyan lehet az, hogy egy nemzet ilyen gyorsan át tud váltani Auschwitzról egy gazdag, neonfényes világ létrehozására? Mi marad kimondatlanul, mire nem akarnak emlékezni, mi a „normalitás” a tömeggyilkosságok és az erkölcsi összeomlás után? A felszínen rendezettnak látszik

minden, holott szinkronban sincs azzal, amiben az emberek az életüket élik.

A kötet végén az olvasó jegyzeteket talál a 237–280. oldalakon, és mutatót a 281–302, végül köszönetnyilvánításokat a 303–305. oldalakon

Monica Black: *A Demon-haunted Land. Witches, Wonder Doctors, and the Ghosts of the Past in Post-WWII Germany* (Boszorkányok, csoda-doktorok és a múlt szellemei a II. világháború után Németországban). Henry Holt and Company. New York, 2020. 311 o.

Fodor Mihályné

A spanyol liberter mozgalom a francóista rendőrség szemszögéből

Francisco Xavier Redondo Abal (Pontevedra, 1964–) *A spanyol liberter mozgalom a francóista rendőrség szemszögéből. A Politikai-Társadalmi Brigád dokumentumai a CNT–FAI–JJLL-ről (1941–1960)* című könyve a Történelmi Emlékezet Kollekciónak negyedik darabjaként¹ jelent meg 2023 tavaszán az Anselmo Lorenzo Liberter Tanulmányok Alapítvány (FAL) jóvoltából, mely Spanyolországban a legnagyobb, kifejezetten anarchista specifikus anyagokat gyűjtő könyvtár és történelmi archívum.²

---

1 A sorozat korábbi tagjait olyan kötetek alkotják, mint Jesús F. Salgado biográfiája a spanyol polgárháború alatti törvénytelen kivégzésekben fontos szerepet játszó, majd nem sokkal később kémkedéssel kapcsolatos gyanúk miatt szervezetéből kizárt egyik anarchistáról (*Amor Nuño y la CNT: Crónicas de Vida y Muerte*) vagy César Broto francóista koncentrációs táborokról és munkazászlóaljokról szóló munkája (*La gran trata de esclavos*), valamint Luís Miguel Cuervo Fernández írása, amely az 1936-os polgárháború és forradalom kitörésének krónikáját beszéli el Asztúria legnagyobb városában (*Gijón 1936. Diario de una revolución*).

2 A FAL Madridban található és 1987-ben hozta létre az Országos Munkakonföderáció (CNT) nevű spanyol anarchoszindikalista szakszervezeti szövetség. Könyvtára jelenleg mintegy 8000 katalogizált és 20.000 katalogizálásra váró kötetből áll, periodikagyűjteménye több mint 5200 időszak kiadványt tartalmaz, míg levéltárát pontosan számba se vehető mennyiségű archív dokumentum alkotja. Ezenkívül sok ezer történelmi fotográfiával, valamint több mint 6000 plakátot és 1700 matricát magába foglaló egyedülálló kollekciónal is rendelkezik, melyek mind térítésmentesen hozzáférhetőek az érdeklődő laikusok és professzionális kutatók számára. A FAL emellett valódi közösségi tér, mely előadások, könyvbemutatók, filmvetítések, kiállítások és koncertek megrendezésének színhelyeként szolgál, s egyúttal saját könyvkiadó műhelye és könyvesboltja van, ahol számos saját készítésű vagy mások által kiadott köteteket forgalmaz a spanyol és nemzetközi anarchista mozgalom múltjához és jelenéhez kapcsolódóan. Weboldala: <https://fal.cnt.es/>

A szerző az Universidad de Santiago de Compostela földrajz-történelem szakán diplomázott, jelenleg az említett egyetem könyvtárosaként dolgozik. Az elmúlt két évtizedben számos kötetet szentelt többek között Galicia XX. századi történetének, valamint a könyvtárak és könyvtárosok kálváriájának a Franco-korszak idején.³ Munkáját a történelmi emlékezet visszahódításának jegyében végzi, s ennek részeként kiemelt jelentőséget tulajdonít a francóista állam működése feltárásának és az általa elkövetett visszaéléseknek.

A most bemutatott kiadvány – jelen kézirat fogalmazásakor – Redondo Abal legfrissebb monográfiája, s műfaját tekintve alapvetően forráskiadványnak tekinthető, amely összesen 53, gondosan válogatott dokumentumot ad közre teljes vagy részleges formában a francóista politikai rendőrség 1941 és 1960 között keletkezett iratanyagából mintegy 325 oldal terjedele-

---

3 A szerző önálló kiadványként megjelent műveinek listája: *Percorrendo a catástrofe. Unha achega bibliográfica ao Prestige*. Noitarenha, A Coruña, 2005.; *Botarse ao monte. Censo de antifranquistas na Galiza (1939–1965)*. Edicións do Castro, Sada, 2006.; *Alfonso Ortega Prada. Memorias de un socialista perseguido por el fascismo. A Veiga (Ourense), 1936–1937*. Fundación Luís Tilve, Santiago de Compostela, 2007. (társszerző: Pilar Ortega González); *Memoria(s) de Marcelino Fernández Prada, un alcalde socialista e revolucionario*. A Nosa Terra, Vigo, 2007.; *A memoria dos libros. Incautación, espolio e desfeita da biblioteca de Santiago Casares Quiroga*. Ateneo Republicano de Galicia, A Coruña, 2008.; *O fulgor e as tebras. As bibliotecas na Galiza da II República e a súa destrución durante a Guerra Civil*. Edicións Laiovento, Ames, 2009.; *Proceso a unha biblioteca. A persecución de Castelao a través da incautación da súa biblioteca*. Laiovento, Ames, 2010.; *O mar e a memoria. O expediente Armesto*. Edicións Laiovento, Brión, 2011.; *Bibliotecarias e bibliotecarios „infames”. A depuración franquista do corpo bibliotecario republicano: o caso galego*. Edicións Laiovento, Ensaio, 2014.; *Arelas de liberdade na Galiza. Galegos perante o Tribunal de Orde Pública (TOPGAL, 1964–1976)*. Edicións Laiovento, Ensaio, 2017.; *Ezkaba. Galegos na grande evasión do Forte de San Cristóbal (Pamplona, 22 de maio de 1938)*. Toxosoutos, Noia, 2020.

ben. A közreadott szövegek eredeti forrása a *Boletín de Información Antimarxista* (*Antimarxista Információk Közlönye, BIA*), majd az annak 1946-tól örökébe lépő *Boletín Informativo* (*Információs Közlöny, BI*), melyek egyaránt a hírhedt Dirección General de Seguridad (Biztonsági Főigazgatóság, DGS), még pontosabban pedig az annak felügyelete alá tartozó és a társadalmi és politikai bűncselekmények üldözésére szakosodott Secretaría Oficial de la Comisaría General Político-Social (Politikai-társadalmi Rendőrfőkapitányság Hivatalos Titkársága), közismertebb nevén Brigada Político-Social (Politikai-társadalmi Brigád, BPS) kiadványai voltak, és eredetileg kifejezetten a politikai rendőrség tagjainak tájékoztatására szolgáltak. Ebből fakadólag részben „titkos”, illetve „szigorúan bizalmas” címkével ellátott iratokról beszélünk, melyek éppen ezért sokáig egyáltalán nem voltak hozzáférhetők még a téma kutatói számára sem.

A közreadott forrásokat származási helyük és az ezek mögött álló intézmény azonosságán felül összeköti azok spanyol anarchizmussal kapcsolatos tematikája, mely ily módon határozott fókuszot ad e gyűjteményes kötetnek. A bemutatott források időbeniségének – saját megfogalmazása szerint – nem Redondo Abal akarata szabott határt, hanem az időközben kitört COVID-19 világjárvány, amely gátat vetett a kutatómunkának és a szerzőt kéziratának lezárására készítette, előrevetítve ugyanakkor, hogy a megkezdett kutatói tevékenységet folytatni kívánja, időben egészen 1977-ig bezárólag nézve át, szelektálva és publikálva a relevánsnak ítélt dokumentumokat. Mindazonáltal Redondo Abal döntése ennek tudatában is helyesnek értékelhető, praktikus és szakmai szempontból egyaránt. Egyfelől abból fakadóan, hogy ily módon a jelen kiadvány terjedelme még a kezelhető méretek között marad. Másfelől pedig azért, mert az 1960-as esztendő – ahol jelen kötet idő-

ben véget ér – több szempontból is mérföldkőnek tekinthető a spanyol liberter mozgalom történetében: 1. Francisco Sabaté⁴ 1960. január elején bekövetkezett halálával sor került az – addig számos belső vitát kiváltó, sőt feszültségeket és kizárásokat generáló – klasszikus anarchista gerillaharc szimbolikus lezárására; 2. az utolsó két bemutatott dokumentum témáját képező 1960. augusztus 13–20. között a franciaországi Limoges-ban megrendezett kongresszus fontos eredményeképp sikerült felszámolni a Movimiento Libertario Español (Spanyol Liberter Mozgalmat, MLE) másfél évtized óta jellemző ideológiai és szervezeti megosztottságot, újraegyesítve egymással a mozgalom „apolitikus” vagy „ortodox” és „politikus” vagy „kollaboracionista” szárnyát; 3. végül a fenti két folyamat eredőjeként rövidesen sor került a Franco-rendszerrel szembeni küzdelem lehetőségeinek megtárgyalására és ennek nyomán egy új stratégia kidolgozására, valamint egy ezzel összhangban cselekvő különleges titkos szervezet, a Defensa Interior (Belső Védelem, DI) létrehozására, mely a továbbiakban magára vállalta a rezsimmel szembeni – erőszakos akciókat és intenzív propagandamunkát egyaránt magába foglaló – ellenállás szervezését és szítását. A vizsgált időintervallum – látszólag mesterségesen kiválasztott – kezdőpontjának kijelölését ennél prózaibb ok magyarázza: egyszerűen az említett *BIA* folyóirat az 1941-es évben jelent meg először.

A közreadott dokumentumokat tartalmuk szerint csoportosítva nagyjából jól körülhatárolhatóak azok a területek, amelyek

---

4 Sabaté életútjáról lásd részletesebben: The Spanish anarchist guerrilla through the example of Francisco Sabaté („El Quico”). In: Kajos Luca Fanni et al. (szerk. / ed.): XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2022. Tanulmánykötet / 11th Interdisciplinary Doctoral Conference 2022. Conference Book. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat / Doctoral Student Association of the University of Pécs, Pécs, 2023. 483–499. o.

a spanyol politikai rendőrséget a liberter mozgalommal összefüggésben foglalkoztatták. Közöttük az anarchizmus és anarchoszindikalizmus spanyolországi megjelenéséről és fejlődéséről írott történeti áttekintéssel éppúgy találkozhatunk, mint az MLE részét alkotó szervezetek – a Confederación Nacional del Trabajo (Országos Munkakonföderáció, CNT), a Federación Anarquista Ibérica (Ibériai Anarchista Föderáció, FAI) és a Federación Ibérica de Juventudes Libertarias (Liberter Ifjúság Ibériai Föderációja, FIJL) – struktúrájára, működésére és egymással való sokrétű kapcsolataira vonatkozó elemzésekkel. A legnagyobb hangsúly összességében kétségkívül a különféle plénumokon és kongresszusokon (a Spanyolországban földalatti szervezetként működő CNT 1951-es titkos plénumától kezdve a száműzetésbeli CNT sejtjeinek különböző interkontinentális plenáris ülésein át az említett limoges-i kongresszusig bezárólag) elhangzottakra helyeződik, amelyekről – mint azt e dokumentumok is szemléletesen láttatják – beépült ügynökei és besúgói útján a francóista politikai rendőrség széleskörű és naprakész információkkal rendelkezett. Ennélfogva a mozgalom „hivatalos” ideológiájának és programjának kinyilatkoztatásai éppúgy nem kerülték el a figyelmüket, mint az időről időre bekövetkezett stratégiaváltások (pl. a spanyolországi fegyveres harccal összefüggésben), szövetségépítési törekvések (pl. összefogási kísérletek az egykori „republikánus tábor” más tagjaival vagy a monarchisták irányába tett tapogatózó lépések) vagy épp belső konfliktusok, melyek alkalmasint nyílt szakadásokhoz és kizárásokhoz is vezethettek (lásd pl. a mozgalom fent említett „apolitikus” és „politikus” frakciókra oszlását vagy a Sabatéhoz hasonló radikálisok ügyét). Természetesen fontos részét képezik az iratanyagnak a fegyveres antifrancóista ellenállással foglalkozó dokumentumok, melyek magától értetődő módon főképp azokban az években keletkez-

tek, amikor ezek a harcok a legélénkebbek voltak. Végül érdemes említést tenni még az MLE nemzetközi anarchizmushoz való viszonyát firtató forrásokról (mindenekelőtt a Nemzetközi Munkásszövetség [IWA/AIT]⁵ relációjában), illetve a más országokban felforgató tevékenységet folytató spanyol anarchisták nyomán követéséről árulkodó beszámolókról (lásd pl. a száműzött spanyol anarchisták által 1953-ban Havannában megalakított Kuba Liberter Egyesülete nevű radikális csoportról szóló tudósítást vagy a hírhedt 1954-es lyoni per részletekbe menő feldolgozását, melyre egy spanyol anarchistákból álló kisajátító csoport balul elsült, több ember halálával végződő 1951-es fegyveres akciója után került sor, nagy nyomás alá helyezve az egész franciaországi Száműzetésbeli Spanyol Liberter Mozgalmat és döntően hozzájárulva a fegyveres akciók számának radikális lecsökkenéséhez az 1950-es évek további hányadában).

Bár a kötetbe bekerült dokumentumok kiválasztása részben a szerző személyes megfontolásaival magyarázható, mégsem lényegtelen egy pillantást vetnünk a kronológiára és az egyes évkörökhöz rendelhető források számára:

Megjelenés éve	Dokumentumok száma	Megjelenés éve	Dokumentumok száma
1941	2	1949	5
1944	2	1950	4
1946	1	1951	4
1947	5	1952	1
1948	2	1954	3

5 A szervezet keletkezéséről, felépítéséről és ideológiájáról lásd részletesebben: Poór Péter: Anarchoszindikalizmus és nemzetköziség, avagy egy méltatlanul elfeledett internacionálé születése. In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 2022.* XLVIII. évf., Magyar Lajos Alapítvány, 85–111. o.

1955	4	1958	1
1956	7	1959	5
1957	3	1960	5

Az összesítésből jól kitűnik, hogy az 1947–51 közötti időszak kiemelt figyelmet kap a kötetben, csak úgy, mint az 1956-os év vagy a periódust lezáró két esztendő. Utóbbi időszak jelentőségéről fentebb szoltunk már, a másik kettő viszont magyarázatra szorul: 1947-től datálható az antifrancóista gerillaháború⁶ legintenzívebb szakasza, melyben az anarchisták mellett más munkáspártok, nacionalista szervezetek stb. is részt vettek. Ennek tükrében már aligha meglepő, hogy egy ilyen széleskörű és számos konkrét formában testet öltő fegyveres fenyegetést a Franco-rendszer állambiztonsága nem marginális jelenségként kezelte (még akkor sem, ha a spanyol hivatalos sajtó gyakran szándékoltan hallgatott a különféle gerillacselekményekről, a francóista jog és propaganda pedig kéz a kézben igyekezett kriminalizálni és lejáratni az efféle tevékenységeket, valamint azok folytatóit és támogatóit). Az 1956-os év anyagának felülreprezentáltsága pedig feltételezhetően három körülményből fakadhat: 1) az 1950-es évek közepére lecsökkent gerillaaktivitás (melyben a fokozódó állami represszió mellett a különféle orientációjú antifrancóista szervezetek fegyveres harctól való elfordulása egyaránt szerepet játszott) a veterán militáns, Sabaté és a hozzá hasonló anarchista mozgalmárok elkötelezett (már-már fanatikus) kitartásának köszönhetően 1955-től ismételten élénkület látszott (legalábbis Katalóniában), mely problémákat és végül szakadást indukált a száműze-

---

6 A Franco-rendszerrel szembeni anarchista gerillaharcról lásd részletesebben: Poór Péter: A „szabadság fantomjai” – anarchista gerillaharcosok a Franco-rendszer árnyékában. In: Öt kontinens. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest, 2024. 337–361. o.

tésben működő és legalitásra törekvő CNT berkeiben. Abból fakadóan, hogy e problémák a szervezet különféle gyűlésein rendre napirendre kerültek, a jelenség a besúgói révén a mozgalomba beépült Franco-rendőrség figyelmét sem kerülte el. A másik okot, 2) az Antifrancóista Blokk nevű, népfrontos jellegű formáció létrehozására irányuló törekvésekben kell keresnünk, melyet a spanyol rezsím szintúgy potenciális veszélyforrásként tartott számon. Végül 3) nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a franciaországi száműzetésben működő MLE ebben az évben egyébként is relatíve sok kongresszust és más típusú gyűlést tartott, amelyeken a saját belső struktúrájára vonatkozó kérdések mellett a többi antifrancóista politikai erőkkel való kapcsolatépítés témája egyaránt terítékre került, ami a francóista állambiztonságot hasonlóképpen nagyban foglalkoztathatta.

A szöveges részek átírásán túlmenően Redondo Abal közreadja az egyes forrásokban szereplő szervezeti felépítéseket mutató ábrákat, statisztikai kimutatásokat vagy épp egy új típusú mágnesbombáról készült rajzot, míg más esetekben az eredeti dokumentum lapjairól készült másolatokkal színesíti és teszi még hitelesebbé a kötetet.

A kiadvány gerincét képező forrásgyűjteményt több mint 300 magyarázó jegyzet egészíti ki, szükség esetén pontosítva és korigálva az egyes dokumentumokban foglaltakat, továbbá információk közreadásával helyenként keretbe is ágyazva egyes szövegeket, valamint vázlatosan ismertetve számos ezekben felbukkanó személy életútját.

A forrásközléseket egy rövid kontextusteremtő bevezető, a francóista politikai rendőrség fejlődéstörténetét taglaló, igen informatív tanulmány, egy, a források eredeti megjelenésének helyét jelentő kiadványokról és azok szerzőiről szóló másik tanulmány, valamint a kiadással kapcsolatos szerzői összefoglaló és „útmutató”, majd végül a témával kapcsolatos fontosabb

szakirodalmakat és memoárokat listázó, mintegy 50 tételből álló bibliográfia előzi meg. A szerző által összeállított ezen mellékleteken túl a téma további hasznos kiegészítéseként tűnik fel a kötet lapjain Javier del Valle-Inclán Alsina prologusa és főképp Eliseo Fernández a spanyol rendőrség és az anarchizmus viszonyát firtató epilógusa. Utóbbi a témával kapcsolatos további releváns tényeket, illetve historiográfiai és forráskritikai kiegészítéseket tartalmaz, valamint konkrétan kiemel néhány kötetben szereplő dokumentumot, rámutatva azoknak, mint történelmi forrásoknak a rendkívüli jelentőségére.

Mindezen erényei és hiánypótló jellege ellenére formai és praktikus szempontból mindenképp hiányossága a kötetnek, hogy bár kronológiai sorrendben közölve és sorszámozva a forrásközlések után szerepelteti azok címének, valamint megjelenési helyének és idejének listaszerű adatait, ezekhez egyáltalán nem társít oldalszámokat, nagyban megnehezítve ezzel egy-egy konkrét forrás gyors meg-, illetve visszakeresését. Hasonlóképp a kiadvány gyengességének tekinthető, hogy az egyes forrásokat nem előzi meg rövid, kontextualizáló célnal készített szerkesztői felvezető, amely egyúttal lehetőséget teremtene az adott dokumentum jelentőségének kiemelésére, rámutatva arra, hogy a benne közölt információk közül melyek tekinthetők igazán lényegesnek, újszerűnek vagy meglepőnek. Ilyen értelemben tehát Redondo Abal munkája egyértelműen a téma avatott ismerőinek készült (legyenek azok hivatásos szakértők vagy az eseményeket átélt veterán anarchista mozgalmárok).

Mindezekről eltekintve azonban a jelen recenzióban röviden ismertetett kiadvány vitathatatlanul fontos hozzájárulását képezi úgy a francóista államrendőrség, mint az 1939 utáni spanyol liberter mozgalom története tanulmányozásának, s alighanem a jövőbeni kutatások megkerülhetetlen forráskiadványának

fog számítani. Ezt szem előtt tartva csak reménykedhetünk benne, hogy a szerző megkezdett munkáját tovább folytatva mihamarabb előáll majd a folytatással, az olvasók elé tárva a Franco-korszak második feléből származó, mindeddig egyáltalán nem vagy csak kevéssé ismert, de valószínűsíthetően hasonlóképp érdekes és fontos forrásokat, mint amilyenek az itt ismertetett kötet tartalmát is képezik.

Redondo Abal, Francisco Xavier: *El movimiento libertario español visto por la policía franquista. Documentos de la Brigada Político-Social sobre la CNT–FAI–JLL (1941–1960)*. [*A spanyol liberter mozgalom a francóista rendőrség szemszögéből. A Politikai-Társadalmi Brigád dokumentumai a CNT–FAI–JLL-ről (1941–1960)*]. Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, Madrid, 2023. 395 o.

Poór Péter